

BETEKINTŐ

2018/4. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Alexandru Nicolaescu: Írott szó a román parasztnak Esettanulmány az Ekésfront lapjáról (1944-1953).....	3
Marcin Bułaka: A "népek vezetője" nélkül A kommunista hatalom és a rzeszóvi vajdaság társadalmának reakciója Jozsif Sztálin halálára.....	12
Varsányi Erika: Egy élet a sok közül... A szociáldemokrata Kovács János kálváriája.....	26
Gregor Jenuš: Képzelt szabadság Jugoszlávia látszólagos határnyitása a Nyugat felé.....	38
Dieter Bacher: "Vörös rém" - paranoia vagy valóság? A brit hírszerzés helyzetképe a szovjet és a kommunista befolyásról Ausztriában.....	47
Spišák Monika: Centralizáció vs. autonómia Cseh-szlovák viszony a kommunista hatalomátvétel árnyékában (1945-1948).....	59
Ablonczy Balázs: A borotvaszappan illata.....	69

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.1.

Alexandru Nicolaescu:**Írott szó a román parasztoknak****Esettanulmány az Ekésfront lapjáról (1944–1953)****Bevezetés**

A második világháború utáni román történelem egyik fontos politikai csoportosulását, a Petru Groza által vezetett Ekésfrontot („Frontul Plugarilor”) 1933-ban alapították, ám¹ 1945-ig nem játszott fontos szerepet az országos politikában. Jelentősége 1945-ben növekedett meg, amikor koalícióra lépett a Román Kommunista Párttal (RKP), és szovjet nyomásra Groza kapta meg a miniszterelnöki posztot. Az Ekésfront hamarosan az RKP leghűségesebb szövetségesevé vált. A kommunistáknak azért volt szüksége rájuk, hogy megszólíthassák a társadalom elsöprő többségét kitevő parasztságot.²

Írásomban arra keresem a választ, hogy melyek voltak az Ekésfront fő orgánuma által terjesztett propaganda legfontosabb témakörei. Nem törekszem a Petru Groza vezette párt falusi propagandájának a maga teljességében való bemutatására, mivel ezt a témát már feldolgoztuk.³ Vizsgálatom során a párt nevével megegyező, *Frontul Plugarilor* című újság 1945–1953 közötti számait néztem át, és kategorizáltam az ott megjelent propagandisztikus írásokat. Nem tartalmi elemzésre vállalkoztam, csupán az érintett főbb tematikák azonosítására. Nem jelzem a témával foglalkozó valamennyi írást, mivel ez könyvészeti szempontú feldolgozást igényelt volna, ami nem képezi e tanulmány tárgyát.

Általánosságban a kommunista sajtóval kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kelet-európai szatellitállamok számára kötelező mintaként szolgáló szovjet sajtó már az 1930-es évek elejére unalmassá vált, mivel a cikkeket monoton hangnemben, primitív stílusban írták, ami nem „hódíthatott meg” egyetlen olvasót sem. Ennek ellenére az újságok hálózata a rezsim számára lehetővé tette a közérdekű információk gyors terjesztését. A szovjet hatalom kezdetől fogva a minél nagyobb példányszámok elérésére, valamint a terjesztés gyorsítására törekedett. A Szovjetunióban, akárcsak később a háború utáni Romániában, létezett egy kifejezetten a parasztságnak szóló politikai napilap: a *Krestyanszkaya Gazeta* (Parasztújság). Az 1923 novemberében útjára indított újság eleinte heti egy, majd heti három alkalommal jelent meg. Hamarosan a legnépszerűbb szovjet újsággá vált, közel 2 milliós példányszámmal. A társadalom alsóbb rétegeinek szánták, és határozottan politikai nevelő szereppel ruházták fel.

A polgárháború lezárulása utáni években a szovjet újságok többsége kis terjedelmű, általában négy-, legfeljebb nyolccoldalos volt, nagyon sok reklámmal körítve. Csak a *Pravda*, az *Izvesztyija* és a falusi párttagokat megcélzó *Bednota* közölt elméleti cikkeket is, a többi lap megelégedett a pártvezetők unalmas beszédeinek közlésével. A friss híreknek elég kevés hely jutott.⁴ Mivel a fentebb említett újságokat a parasztok és a munkások nemigen olvasták, az évtized végén kifejezetten nekik szánt külön lapokat alapítottak.⁵ A szovjet újságokban külön rovatokat szenteltek a „pártéletnek”, a „munkások életének”, „a köztársaságokból származó híreknek”, valamint a kultúra és az iskola világának.⁶ Ugyanezek a rovatok szerepeltek a *Frontul Plugarilorban* is. A szovjet rendszer számára létfontosságú volt az írott sajtó,⁷ mivel ennek révén juttatták el leghatékonyabban az alattvalóknak szóló üzeneteket.⁸ Mivel sok szovjet vezető újságíróból lett politikussá, így nagyon is tisztában voltak a sajtó fontosságával. Az illegálisban működő párt a sajtó hasábjain folytatta ideológiai és politikai vitáit.⁹

Az 1944 őszen legálissá váló Ekésfront vezetése országos sajtóorgánum kiadását határozta el.¹⁰ Már a Központi Bizottság által támogatott újság megjelenése előtt és azt követően is volt az Ekésfrontnak néhány megyei lapja, mint például a kolozsvári *Plugarul* és a dévai *Horia*.¹¹ A *Horia* a Petru Groza által vezetett Hunyad megyei szervezethez kötődött.¹²

A *Frontul Plugarilor* az Ekésfront félhivatalos lapja volt 1945–1953 között. A Petru Groza által vezetett szervezet célját egy 1945. októberi belső dokumentum így határozta meg: „az Ekésfront ma a Kommunisták Párt politikáját közvetíti a falvak világában.” Ezért az Ekésfrontnak támogatnia kellett a dolgozó parasztság és a városi munkásság szövetségét. Annak ellenére, hogy vezetői a kommunisták falusi előfutárának nevezték magukat, 1945-ben úgy vélték, kitörhetnek „a Kommunisták Párt vidéki fiókszervezetének hatástalan pozíciójából. Az Ekésfrontnak szervezetenként önálló vonalat kell képviselnie a földművesek révén, megfelelően érvényesítve elgondolásait a parasztság és a haladó értelmiség köreiből, akik a munkásosztályal való szövetség hívei, és következetesen képviselik ezt, függetlenül a belső vagy külső politikai konjunktúrájától.”¹³

A *Frontul Plugarilor* első száma 1945. február 1-jén látott napvilágot. A programadó vezércikkben azt írták, hogy „lapunkban világosan és egyszerűen fogjuk tolmácsolni – hogy értse a földműves és a munkás is – az örök mozgás törvényét, a gazdasági, társadalmi és politikai élet örökké változó, kötelező és érdekes könyvét, amely könyv ma »A föld legyen azé, aki megműveli« című fejezetnél van nyitva. A romániai földművelők vezérlő csillaga, a földművelőknek a munkásosztályal, valamint a becsületes értelmiségiekkel az összes jobbágymaradvány (dézsmá, úrdolga, robot) felszámolásáért, az ország demokratizálásáért és újjáépítéséért vívott harc irányítója, szervezője és a hírnöke – ezt képviseli és követi a »Frontul Plugarilor«.”¹⁴ A fenti célok és a nyelvezet alapján a lap ideológiai irányultsága határozottan közel állt az RKP irányvonalához.

Plurális sajtóviszonyok közepette egy lap fennmaradását vagy egy tökeerős tulajdonos, vagy a hirdető és az előfizető, tehát a piac biztosítja. Az 1945 utáni Romániában azonban a pártok sajtóorgánumai esetében a cél nem az volt, hogy bevételt érjenek el, hanem hogy terjesszék az ideológiát, és tartsák a kapcsolatot a híveikkel és a választókkal. Ennek megfelelően a *Frontul Plugarilor* szerkesztősége, nem sokkal az első szám megjelenését követően, felhívást jelentetett meg, amelyben a megyei pártvezetőségek támogatását kérte a lap falvakban történő terjesztése és a tudósítói hálózat kiépítése érdekében. A szerkesztőség beismerte, hogy bár a lap a falvak népéhez szólt, éppen a falvakban nem terjesztették, ezért a községi szervezeteknek feladatuk szabták minél több előfizető toborzását. A tudósítóknak a falvak népe által is érthető cikkeket kellett írniuk, szerzőiknek a parasztság, a tanítók vagy a papság köréből kellett származniuk. Az előfizetők számának gyarapodása az Ekésfront szervezetét erősítette, kapcsolatot teremtett az önhatalmúlag létrehozott falusi szervezetek és a lehetséges olvasók között. További célként fogalmazták meg a falusi lakosság kulturális és politikai színvonalának emelését,¹⁵ más szóval annak szocialista nézetekkel való felvértezését.

Az Ekésfront Központi Bizottsága által a megyei és helyi szervezeteknek küldött előirányzatok az újság fennállása során mindvégig új előfizetésekre buzdítottak, és időről időre jelenteni kellett az adott a megyében vagy településen lévő előfizetők számát is. A megjelenés első évében megpróbálták elmagyarázni a falvak lakosságának az újság témáit és célkitűzéseit. Állandó jelleggel kérték a tudósítók számának növelését a falvakban és a megyei vagy helyi szervezetek vezetőségének szintjén.¹⁶

A lap terjesztése kapcsán idővel több szabálytalanságot is megállapítottak. Míg egyes szervezetek minden különösebb szabályozás nélkül szétosztották az újságot, addig máshol a központi irodákban tárolták, és nem küldték tovább.¹⁷ Egy 1948-ban kelt munkabeszámolóban azt írták, hogy egyes Argeş és Muscel megyei szervezetek megtagadták a *Frontul Plugarilor* árusítását, mivel nem tudják eladni,¹⁸ ami arról árulkodik, hogy a falubeliek nem kedvelték, és így nem is juthatott el azokhoz, akiknek szánták.¹⁹

A lap példányszámát illetően nincsenek pontos információim, de bizonyos adatok azért rendelkezésre állnak. Egy 1945 októberében kelt, az Ekésfront taglétszáma vonatkozó dokumentumban az újság helyzetéről is olvashatunk. Országos szinten naponta 15 122 példányt adtak el a lapból, az előfizetések száma pedig 5958 volt, így a kettőt összeadva megkapjuk a példányszámot. A Petru Groza által vezetett szervezet sajtóorgánumát tehát naponta több mint 21 ezer példányban adták ki. E számot érdemes összehasonlítani az Ekésfront tagjainak számával, amely becslések szerint 1 221 486 volt.²⁰ Közel három év múlva, 1948 februárjára a napi példányszám elérte a 90 ezret.²¹ Az 1948. március 28-i választások idején kiadott egyik jelentés szerint a példányszám erre az időszakra már 160 ezer tehető.²² Ez kivételes helyzetnek mondható, mivel az újság 1947–1948-ban csak 60 ezres példányszámban jelent meg. A példányszám csökkenését a rossz szervezéssel és terjesztéssel magyarázták. 1948-ban egész Romániában megszüntették a helyi újságokat.²³ A lokális sajtó felszámolását követően az Ekésfront Központi Bizottsága által kiadott lap példányszáma nőtt, az év végén elérte a 67 ezret, egyes próbaszámokat pedig akár 500 ezer példányban is kinyomtatottak. Hetilappá való átalakulását követően a *Frontul Plugarilor* példányszáma elérte a 145 ezret.²⁴

A *Frontul Plugarilor* propagandája

A lap meghatározása szerint „a propaganda szó alatt azt az eszközt értjük, amely által bizonyos eszméket és tetteket valamilyen cél érdekében ismertté teszünk. Ezt a propagandaeszközt használják fel a politikai szervezetek annak érdekében, hogy ismertté tegyék céljaikat és formálják minden állampolgár politikai öntudatát, aki kész harcolni politikai elképzelései megvalósításáért.”²⁵

Az első számban megjelent programadó cikk lett az újság hitvallása, amelytől nem kívánt eltérni. A kommunista eszméket hirdette a falvak világában, fokozatosan radikalizálódva, hiszen a kezdeti, 1945–1948 közötti üzenetei jóval homályosabbak voltak a későbbi évekhez képest, amikor is kommunista szócsővé vált.

Az első lapszámokban megnevezték azokat, akiknek az újságot szánták: a falvak dolgozóit, a városi munkásságot és értelmiséget. Támogatni kívánták ezen rétegek együttműködését, illetve szorosabbá kívánták tenni a városok és falvak közötti kapcsolatokat.²⁶ Ennek érdekében híreket közöltek a földművesek gyárlátogatásairól, mely látogatások úgymond „a munkások és a parasztok testvérré válását” eredményezték.²⁷

A lap propagandisztikus jelentősége a nyilvános felolvasásnak is köszönhető.²⁸ A *Frontul Plugarilor*ban vagy a *Scânteia*ban²⁹ megjelent propagandacikkeket az Ekésfront által szervezett összejöveteleken felolvasták. Ezek az alkalmakon az újságot is terjesztették, új előfizetéseket kötöttek, tudósítókat kerestek, és közlésre cikkeket küldtek a lapnak.³⁰ Azért, hogy a *Frontul Plugarilor* minél több olvasóhoz eljusson, olvasói csoportokat szerveztek. Ezek általában szombaton és vasárnap ültek össze, mivel a többi napokon a jelenlévőket a mezőgazdasági munkák kötötték le.³¹ A megyei és járási pártszervezetekben az aktivisták minden reggel fél nyolc és fél kilenc között olvasták fel az újságot, mielőtt az olvasói csoportok tagjai terepre mentek volna.³² Gyorsan kiderült azonban, hogy a kollektív olvasás gyakorlatát nem tartották be.³³

1945 első felében a lap intenzívebben foglalkozott az Ekésfront összejöveteleinek szervezésével, ami bizonyos mértékig érthető, hiszen ez az időszak az újjászerveződés és az egész országos hálózat kiépítésének időszaka volt. Propagandisztikus cikkeket közöltek a román és a szovjet kormányzat moszkvai találkozóiról is.³⁴ E témák nagyrészt a következő évben is megjelentek, bár 1946-ban a választási kampány eseményeiről is sok szó esett.

1947-től az újság kiemelten kezdte ünnepelni május 1-jét; e napon színes kiadásban jelentették meg a lapot, a címet piros betűkkel szedték. Analógiaként megemlíthető, hogy egyedül az ortodox húsvéti számok jelentek meg részben színesen vagy piros betűs címekekkel. Ebben az évben a végsőkig kiéleződött az Ekésfront és a Nemzeti Parasztpárt³⁵ közötti harc, amely a Iuliu Maniu által vezetett párt felszámolásával ért véget. 1947. december végén Románia és Jugoszlávia diplomáciai kapcsolatairól, valamint Tito látogatásáról közöltek anyagokat. A karácsonyi szám színesben jelent meg, külön melléklettel.

1948 első felében az újságban a március 28-i parlamenti választások és Románia új alkotmányának elfogadása kapcsán jelentek meg harsányabb írások. Meg kell említenünk, hogy a *Frontul Plugarilor* már megjelenésének kezdete óta hangsúlyozta az ipari munkások és a földművesek közötti kölcsönös segítség eszméjét, olyan írásokat közölve, amelyek kiemelték a munkások által nyújtott segítséget a különböző mezőgazdasági munkák, mint például a vetés vagy a betakarítás során. 1948-tól az újság hasábjait elöntötte a propaganda, és kezdtek eltűnni a földművesek számára különféle hasznos híreket közlő oldalak. Ugyanebben az évben közltek a Szovjetunióból hazatért román hadifoglyok listáit, de arról is cikkeztek, hogy „miként lett I. Mihály király vagyona a népé”. A „Falvainkból és városainkból” című rovatban lehetett olvasni a beszolgáltatási kvóták túlszárnyalásáról és a mezőgazdasági termelőségvetkezetekbe való belépésekről, valamint írtak Románia új pátriárkája, Justinian³⁶ megválasztásáról is. Közölték a király lemondásával kapcsolatos rendeleteket és a köztársaság kikiáltásáról szóló jogszabályt, Petru Groza miniszterelnök kiáltványát az országhoz az új év és egy „új korszak” beköszönte alkalmából, valamint beszámoltak az új politikai rendszert támogató tüntetésekről. Megpróbálták bizonyítani, hogy a parasztságot hátrányosan érintette a monarchia, amelyet a falvak „legnagyobb elnyomójá”-nak neveztek.³⁷ Több számot szenteltek az Ekésfront megalapítása 15. évfordulója alkalmából rendezett dévai ünnepségnek is.

1949 után az újság által terjesztett propaganda néhány kiemelt témára irányult. Az egyik legfontosabb ezek közül az alábbi napok kiemelt megünneplése volt: március 1.,³⁸ március 6.,³⁹ március 8.,⁴⁰ május 1.,⁴¹ május 8.,⁴² május 9.,⁴³ továbbá augusztus 23.,⁴⁴ november 8.⁴⁵ és december 30.⁴⁶ Ezenkívül a kulákok és a rendszer ellenségeinek leleplezése, a békeharc, a pénzügyi reform, az 1952-ben elfogadott új Alkotmány vagy az 1952. november 30-i választások kerültek még szóba.⁴⁷ Megjegyzendő, hogy 1949 után az egyházi ünnepek már nem szerepeltek kiemelt helyen, ezek helyét a politikai jellegű ünnepek vették át.

Az újság propagandája a különféle mezőgazdasági munkálatokkal kapcsolatos kérdéseket is taglalta, mint például a vetést, a kapálást, az aratást, az ipari növények termesztését,⁴⁸ az állami gazdaságok (GAS) és a

mezőgazdasági szövetkezetek (GAC) megszervezését, a román mezőgazdaság szocialista típusú átszervezésével kapcsolatos híreket, a mezőgazdasági kvóták és az állami terv teljesítését.

1951 első felében az újság propagandája a mezőgazdasági munkákra koncentrált, így például az aratásra, vetésre, majd a termény betakarítására és a kvóták teljesítésére. 1953-ban újból kiemelten foglalkozott belpolitikai ügyekkel, többek között beszámolt a Nagy Nemzetgyűlés üléseiről⁴⁹ és az ötéves terv teljesítéséről.⁵⁰

A kulturális témák sorában helyett kapott a falusi könyvtárak szervezése, a szovjet irodalom, a mezőgazdasági iskolákkal kapcsolatos hírek, az analfabetizmus felszámolása és olvasóköri szervezése, a szovjet nevelési módszerek és a tanítók szerepe, a kultúrházak megszervezése és tevékenysége, a babonák felszámolásáért vívott harc. Különösen gyakran cikkeztek a művelődési házak működéséről; ezek révén próbálták terjeszteni a kommunista eszméket a falvak világában. 1950-ben a „Tanuljunk a szovjet emberek tapasztalatából” című rovatban szó esett a kolhoz-típusú mezőgazdaság módszereiről, a nők társadalomban betöltött szerepéről és az új vetési módszerekről. A lap természetesen nem az ipari, hanem a mezőgazdasági kérdésekre helyezte a hangsúlyt. Az 1950. január 15-i számban Mihai Eminescu⁵¹ születésének 100. évfordulóját ünnepelték, több cikket is megjelentettek erről.⁵² A kulturális témákat Ion Luca Caragiale⁵³ ünneplésével folytatták, 1952. január 30-án emlékeztek meg születése századik évfordulójáról.⁵⁴ Nicolae Bălcescuról⁵⁵ 1952 decemberében és 1953 januárjában esett szó, a Román Népköztársaság Minisztertanácsának határozatát követve.⁵⁶ A „Mit olvassunk?” című rovatban általában a Román Munkáspárt Kiadója és a „Cartea Rusă” („Orosz Könyv”) Kiadónál megjelent könyveket ajánlották. Írtak még a görög katolikus és az ortodox egyház egyesüléséről is.⁵⁷ Nem feledkeztek meg a román fejedelemségek 1859-es egyesüléséről sem. Az eseményt az aktuális politikai elvárások mentén idézték fel: ezek szerint az unió a „nép” műve volt, ezért meg sem említették Alexandru Ioan Cuza⁵⁸ fejedelem szerepét.⁵⁹

A *Frontul Plugarilor* hetilappá való átalakulását követően a szerkesztők úgy vélték, hogy a változtatással sikerült javítani a tartalmon, a falvakban végrehajtandó feladatokra helyezve a hangsúlyt. A változások ellenére elismerték, hogy „több hiányosság” is van, mivel az újság „nem elég harcos, nem tükrözi a falvakban zajló osztályharcot, valamint hiányzik belőle a kritikai szellem”.⁶⁰

Az 1950. december 3-i választásokról is jelentek meg cikkek. A szavazást követően is írtak a választásokról, hogy rámutassanak a Népi Demokrácia Frontja⁶¹ nagy támogatottságára. Érdemes megemlíteni, hogy a választásokkal kapcsolatos hangnem már kevésbé volt vehemens és kitartó, viszonylag kevés cikk jelent meg a témáról, ami azzal is magyarázható, hogy a hatalomnak nem volt legális politikai ellenzéke. A hetilappá válás után eltűntek a parasztságnak szánt nevelő szándékú információk, és csak a kommunista propagandát hirdették. Ettől kezdve a rovatok nem kaptak külön nevet, mint addig, hanem a cikkek egymást követték, mértanilag jobban elhelyezve.

1952-től sokkal gyakrabban jelentek meg a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségéről szóló cikkek.⁶² Sokkal több szó esett a Szovjetunióban zajló különféle eseményekről is, így például a pártkongresszusokról és Sztálin beszédeiről.⁶³ Közltek a Román Munkáspárt jelszavait és felhívásait, ennek következtében a „földművesek lapja” végérvényesen az RKP szócsövénévé vált, és tisztán politikai nézőpontból foglalkozott a parasztság problémáival.⁶⁴

Az 1952. június 2-án bekövetkezett kormányváltást csak röviden érintette az újság, megemlítve, hogy a Nagy Nemzetgyűlés Elnöki Tanácsának elnökévé a felmentését kérő Constantin I. Parhon helyett Petru Grozát választották. Ezután a Nagy Nemzetgyűlés Elnöki Tanácsa Gheorghe Gheorghiu-Dej javasolta miniszterelnöknek, akit lelkes, 10 percig tartó ünnepléssel választottak meg.⁶⁵ Említésre méltó, hogy 1950-től az újságnak tipikusan a kommunista rezsimekre jellemző hangvétele volt, és olyan, a személyi kultuszra jellemző megszólításokat használt, mint például a „szeretett vezető”.

Az újság utolsó, 1712. száma, amely 1953. március 22-én került ki a nyomdából, nem jelentette be a *Frontul Plugarilor* „önfeloszlását”, sem azt, hogy az utolsó számról van szó, hanem szokás szerint közölte az előfizetési módot és az előfizetés árát is. Az előző év végén egyébként felhívást bocsátottak közre minél több előfizetés megkötése érdekében.⁶⁶

Ami a nemzetközi helyzet propagandisztikus bemutatását illeti, a lap e téren is elég kanyargós utat járt be. Míg 1945-ben a nagyhatalmak közötti viszonyt kedvező színben mutatta be, addig 1948 után, a nemzetközi események alakulása miatt érthető módon, a nyugati országokat imperialistának minősítette, és ez így is maradt az újság megszűnéséig. 1948 novemberétől az újság címlapján a „külső imperializmussal” kapcsolatos kommunista jelszavakat közöltek. Ettől kezdve nyilvánvalóvá vált a Nyugat elleni harc, és erről az újságban terjedelmes cikkek jelentek meg.⁶⁷ 1949 vége felé megsokasodtak „az imperializmus elleni küzdelemről” és a

nyugati hatalmak destabilizáló szándékairól szóló cikkek. A kapitalista országokat „megbélyegző” írárok közlése a következő években is folytatódott.

A világpolitika több neves eseményét is kommentálták, mint például a Kínai Népköztársaság kikiáltását,⁶⁸ Vasili Kolarov, Bulgária miniszterelnökének eltűnését;⁶⁹ a nemzetközi kommunista mozgalom egyes személyeinek megünneplését.⁷⁰ Az 1917. októberi szovjet forradalomról a hagyományoknak megfelelően november 7-én írtak,⁷¹ de esett szó Lenin halálának 29. évfordulójáról⁷² és Gogolról is.⁷³

Sztálin 69. születésnapján, 1948. december 21-én az újság különszámmal jelentkezett.⁷⁴ A 71. születésnapot sem hagyták figyelmen kívül.⁷⁵ Nem mulasztották el a Georgi Dimitrovra való megemlékezés lehetőségét sem – Dimitrov 1949. július 2-án, Moszkvában hunyt el⁷⁶ –, a megemlékezést a következő lapszámban folytatták, számos életrajzi adatot közölve. Ugyanezt a mintát alkalmazták Sztálin halálánál is: az egész újság fekete gyászkeretben jelent meg, és az elhunyt fényképét is közölték.⁷⁷ Nemsokára Klement Gottwald halálhírért is bejelentették,⁷⁸ de az ő esetében csak a nevet keretezték be feketével, hogy érzékeltessék a különbséget Sztálinhoz képest.

1951 végén nem feledkeztek meg a koreai félszigeten dúló háborúról sem, és a koreai kommunistákat támogató írásokat jelentettek meg.⁷⁹ A koreai nép védelme és az Egyesült Államok beavatkozásának elítélése ügyében a Petru Groza által vezetett szervezet táviratot küldött az ENSZ-nek, amelyben a Román Népköztársaság 1 500 000, az Ekésfrontba tömörült dolgozó parasztja nevében elítélte az „agressziót”.⁸⁰

Az Ekésfrontot képviselő Miron Belea főtitkár, valamint Romulus Zăroni mezőgazdasági miniszter írt a lapba, igaz, csak ritkán. Figyelemre méltó Petru Groza cikkeinek hiánya⁸¹ – Groza írt ugyan néhány cikket, de ezek különleges események kapcsán született rövid véleménynyilvánítások voltak –, amit a különféle alkalmakkor elmondott beszédei publikálásával pótolták.

A lap szerkesztői és az Ekésfront vezetői már 1946 decemberétől szerették volna, ha nők is közreműködnek a lapban, és cikkeket írnak a szervezetben végzett munkájukról.⁸² Az Ekésfront aktivistáinak az is a feladatai közé tartozott, hogy bevonja a földművelőket a tudósítók körébe.⁸³

Elemelve a lap munkatársainak helyzetét, 1950 decemberében kimutatták, hogy az Ekésfrontnak országosan 614 olyan szervezete volt, ahová nem jutott el a lap, a többinek pedig hetente 147 ezer példányt juttattak el. Az újságnak 1626 aktív munkatársa volt, közülük egyesek elégedetlenek voltak azért, mert nem közölték a cikkeiket, és kérték a „Válasz a tudósítóknak” című rovat elindítását, ami meg is történt.⁸⁴ A panaszokból kiviláglik, hogy míg a lap megjelenésének kezdeti időszakában a vezetők a közreműködők hiánya miatt panaszkodtak, addig az újság hetilappá válását követően már túl sok volt a munkatárs a rendelkezésre álló közlési felülethez képest.

Következtetések

A *Frontul Plugarilor* első száma 1945. február elsején jelent meg. A Petru Groza által vezetett szervezet félhivatalos lapja az Ekésfront legálissá válását követően viszonylag későn, a vezetők közötti megbeszélések eredményeként jelent meg. Tartalma az idő múltával változott, 1948-ig sokszínű, főleg mezőgazdasági, egészségügyi problémákra fókuszáló írásokat publikált, a babonák felszámolásáért küzdött, anélkül hogy kommunista kliséket és jelszavakat használt volna, s akár azt is mondhatjuk, hogy a két világháború közötti parasztságnak szánt újságok jegyeit viselte magát. Az 1948-as év egyfajta törést jelentett, politikai és propaganda-jellegű cikkek kezdtek megjelenni, 1949-től pedig az Ekésfront hivatalos orgánuma átvette a tisztán kommunista eszméket és jelszavakat, s a kommunisták propagandaeszköze lett. A propaganda áthatotta a lap írásait, még akkor is, ha továbbra is megjelent néhány, főleg az élelmiszer-higiéniára vonatkozó szakcikk. A mezőgazdasággal kapcsolatos írárok pusztán arra irányuló próbálkozások voltak, hogy meggyőzzék a parasztságot, miszerint a kommunista tulajdonforma és a közösségi munka rendszere előnyös, és saját érdeküket szolgálja. Hetilappá váló átalakulását követően a propaganda egyre leplezetlenebb lett, az újság cikkei gyakorlatilag propagandisztikus buzdításokká váltak.

A *Frontul Plugarilor* 1945–1953 közötti számainak tanulmányozása nyomán elmondható, hogy a lap kezdettől fogva nem volt más, mint a kommunista propaganda „eszköze” azon a területen, ahol a kommunisták a legkevesebb támogatóval rendelkeztek: a falvak világában. Elemelve a lap példányszámának alakulását, elmondható, hogy a célokat csak részben sikerült megvalósítani, mivel a kinyomtatott példányok száma nem érte el a szervezet tagságának a számát sem, így tehát nem juthatott el a falvak világába a kívánt mértékben.

A földműveseknek szánt újság magán viselte a kor jegyeit, a propagandisztikus témák megközelítését illetően pedig hasonló volt a többi kommunista országban megjelent laphoz,⁸⁵ és a szovjet rezsim kezdeti időszakának sajtójától átvett hangnemt jellemezte.

Fordította: L. Balogh Béni

Bibliográfia

Levéltári források

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale ale României (Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Kirendeltsége, S.J.A.N.D.).

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României (Román Nemzeti Levéltár Temes Megyei Kirendeltsége, S.J.A.N.T.).

Sajtó

Frontul Plugarilor, 1945–1953.

Hivatkozott irodalom

Radu, 2013

Radu, Sorin: The Political Organisation of the Peasantry in Communist Romania: the Ploughmen's Front (1945–1953). *Bulgarian Historical Review*, 1–2. sz. 79–101.

Radu–Budeancă–Solomon, 2015

Radu, Sorin – Cosmin Budeancă – Flavius Solomon: The 'Comrades', propaganda and the collectivization of agriculture in eastern Europe. The Ploughmen's Front in Romania. *Historický časopis*, 63. sz. 113–135.

Nicolaescu, 2016

Nicolaescu, Alexandru: „Relația” Frontului Plugarilor cu intelectualii din lumea satelor (1945–1948). *Identități sociale și culturale, etnice și religioase în comunism*. 31–43.

Kenez, 1985

Kenez, Peter: *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. London, Cambridge University Press.

Brooks, 2000

Brooks, Jeffrey: *Thank you, comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Lenoe, 2004

Lenoe, Matthew: *Closer to the masses. Stalinist culture, social revolution, and soviet newspapers*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press.

Geldern–Stites (eds.), 1995

Geldern, James von – Richard Stites (eds.): *Mass culture in Soviet Russia*. Bloomington, Indiana University Press.

Ciobanu–Radu–Georgescu, 2011

Ciobanu, Vasile – Sorin Radu – Nicolae Georgescu (Coord.): *Frontul Plugarilor: documente*, vol. I. 1944–1947. București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului.

Ciobanu–Radu–Georgescu, 2012

Ciobanu, Vasile – Sorin Radu – Nicolae Georgescu (Coord.): *Frontul Plugarilor: documente*, vol. II. 1948–1951. București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului.

¹ Petru Groza a két világháború között miniszter volt, 1933-ban a Frontul Plugarilor elnökévé választották. Az RKP támogatásával Románia miniszterelnöke 1945–1952 között.

- ² A Frontul Plugarilor történetéről és megszervezéséről, valamint a román mezőgazdaság kollektivizálásának elindításában játszott szerepéről bővebben lásd: Radu, 2013: 79–101.; Radu–Budeancă–Solomon, 2015: 113–135.
- ³ Nicolaescu, 2016: 31–43.
- ⁴ Kenez, 1985: 224, 226–230.
- ⁵ Brooks, 2000: 5–6.
- ⁶ Kenez, 1985: 232.
- ⁷ A szovjet sajtó propagandaszervezetének fejlődéséről, különösen a 20-as évekről lásd: Lenoe, 2004.
- ⁸ Kenez, 1985: 233.
- ⁹ Geldern–Stites (eds.), 1995: XI.
- ¹⁰ Uo. 36–37.
- ¹¹ Uo. 71–72.
- ¹² Uo. 146.
- ¹³ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2011: 149.
- ¹⁴ Gh. Micle: „Ce vrem?”. *Frontul Plugarilor*, I. évf., 1. sz., 1945. február 1.
- ¹⁵ SJAND fond Frontul Plugarilor. Comitetul Județean Hunedoara, 2. dosszié /1945, f. 2.
- ¹⁶ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2011: 103, 109, 338, 354.
- ¹⁷ Uo. 372.
- ¹⁸ Uo. 58.
- ¹⁹ Uo. 90.
- ²⁰ Uo. 151.
- ²¹ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2012: 29.
- ²² Uo. 67.
- ²³ Uo. 89.
- ²⁴ Uo. 408–409.
- ²⁵ „Organizarea propagandei Frontului Plugarilor”. *Frontul Plugarilor*, I. évf., 187. sz., 1945. szeptember 19.
- ²⁶ Gh. Micle: „Vă chemăm alături de noi”. *Frontul Plugarilor*, I. évf., 8. sz., 1945. február 7.
- ²⁷ „Corespondenții noștri ne scriu despre alianța muncitorilor cu țaranii. Plugarii în vizită la fabricile »Ilsa« și »Teba« din Timișoara”. *Frontul Plugarilor*, IV. évf., 899. sz., 1948. február 23.
- ²⁸ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2012: 44.
- ²⁹ A Román Kommunista Párt hivatalos lapja.
- ³⁰ SJANT Fondul Frontul Plugarilor – Comitetul Județean Severin, 7. dosszié, f. 57, 63, 64, 237, 236–237.
- ³¹ Uo. 7. dosszié, f. 261.
- ³² Uo. 7. dosszié, f. 281.
- ³³ SJANT Fondul Frontul Plugarilor – Comitetul Județean Timiș-Torontal, 53. dosszié, f. 125.
- ³⁴ „Solii democrației românești s-au înapoiat dela Moscova”. *Frontul Plugarilor*, I. évf., 184. sz., 1945. szeptember 15.
- ³⁵ A Nemzeti Parasztpárt volt a fő politikai erő, amely 1945 után Romániában ellenállt a kommunisták felemelkedésének. A Iuliu Maniu által vezetett, elég nagy népszerűségnek örvendő párt a kommunisták és szövetségesei fő célpontjává vált. 1947 nyarán a pártot törvényen kívül helyezték.
- ³⁶ Justinian Marina (1901–1977) a Román Ortodox Egyház harmadik pátriárkája volt, 1948-ban, a kommunisták hatalomra kerülését követően választották meg.
- ³⁷ Eugen Jebeleanu: „Ce a însemnat dinastia pentru plugărimii”. *Frontul Plugarilor*, IV. évf., 862. sz., 1948. január 10.
- ³⁸ E napon a tavasz, az újjászületés jegyében adományozták egymásnak az ún. márciuska-amuletteket, amelyek a néphit szerint bőséget és szerencsét hoztak. Az eredetileg a románság körében tartott ünnep az erdélyi magyarság körében is meghonosodott.
- ³⁹ Ezen a napon ünnepelték Petru Groza első kormányának megalakulását (1945. március 6.).
- ⁴⁰ A Nemzetközi Nőnap a kommunista Romániában is kitüntetett ünnepnek számított.
- ⁴¹ E nap alkalmából általában külön lapszámot adtak ki, amelynek vezércikkei a munkások nemzetközi ünnepéről szóltak, és beszámoltak arról, hogyan ünnepelték meg ezt Romániában a kommunista hatóságok. 1948 után sokkal intenzívebben emlékeztek meg e napról.

⁴² A Román Kommunista Párt / Román Munkáspárt megalakulásának évfordulója.

⁴³ Az 1877-es függetlenségi nyilatkozat évfordulója.

⁴⁴ 1944. augusztus 23-án Románia szakított a tengelyhatalmakkal, és a Szovjetunió közvetítésével tárgyalásokat kezdett a szövetségesekkel. A kommunizmus időszakában augusztus 23-a Románia nemzeti ünnepe volt.

⁴⁵ Gheorghe Gheorghiu-Dej születésnapja.

⁴⁶ A köztársaság kikiáltásának évfordulója.

⁴⁷ Meg kell említenünk, hogy e választásoknak, akárcsak a korábbiaknak, nem volt nagy médiavisszhangjuk, az újságok csak a lebonyolításuk idején közöltek ezzel kapcsolatos propagandacikkeket, de viszonylag keveset.

⁴⁸ Az ilyen jellegű cikkek száma elég nagy a vizsgált lap esetében, különösen 1949–1953 között, és szinte minden számban találunk hasonló tematikájú írást.

⁴⁹ „Lucrările primei sesiuni a Marii Adunări Național”. *Frontul Plugarilor*, IX. évf., 1704. sz., 1953. január 25.

⁵⁰ „Pentru îndeplinirea cincinalului în 4 ani!”. *Frontul Plugarilor*, IX. évf., 1703. sz., 18 1953; „La luptă pentru îndeplinirea cincinalului în patru ani!”. *Frontul Plugarilor*, IX. évf., 1712. sz., 1953. március 22.

⁵¹ A románok nemzeti költőjének számító Eminescunak a kommunizmus éveiben a politikai írásait emelték ki, mivel ezek kedvezőek voltak a kommunista rendszer számára.

⁵² „Pelerinaj la mormântul lui Mihail Eminescu”. A „100 éve született a nagy költő, Mihai Eminescu” c. rovatban az alábbi cikkek jelentek meg: „Chipurile burghezo-moșierimii în poezia lui Eminescu”; „Sărbătoarea dela Uniunea Scriitorilor din PRR”; „Viața lui Mihail Eminescu, o viață pe care a zdrobit-o burghezia”, *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1473. sz., 1950. január 15.

⁵³ Akárcsak Mihai Eminescu esetében, a kommunisták megjelentették Ion Luca Caragiale műveit is, aki elítélte a 19. század végi, 20. század eleji „burzsoá-földesúri” román társadalom erkölcsseit.

⁵⁴ „Se apropie centenarul nașterii lui I.L. Caragiale”. *Frontul Plugarilor*, VII. évf., 1648. sz., 1951. december 30.; „Caragiale, prieten al luptei poporului muncitor”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1651. sz., 1952. január 20.; „Caragiale, scriitor al poporului”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1652. sz., 1952. január 27.; „Centenarul lui I.L. Caragiale sărbătorit cu însuflețire în întreaga țară”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 164. sz., 1952. február 10.

⁵⁵ Az 1848-as havasalföldi forradalom vezetőjeként számontartott Nicolae Bălcescu azért volt fontos a kommunista propagandának, mert szembehelyezkedett a nagybirtokosokkal.

⁵⁶ „Sărbătorirea centenarului lui N. Bălcescu”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1698. sz., 1952. december 14.

⁵⁷ „Refacerea unității religioase a românilor din Ardeal”. *Frontul Plugarilor*, IV. évf., 1089. sz., 1948. október 9.

⁵⁸ Alexandru Ioan Cuza (1820–1873): a Havasalföld és Moldva egyesülésével létrejött Román Fejedelemség első uralkodója 1859-től 1866-ig.

⁵⁹ „91 de ani dela Unirea principatelor”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1481. sz., 1950. január 25.

⁶⁰ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2012: 408–409.

⁶¹ A Népi Demokrácia Frontja egy választási szövetség volt, ennek ernyője alatt vett részt a választásokon 1948–1965 között a Román Munkáspárt a szövetségeseivel együtt. „Marea victorie a poporului nostru muncitor”; „Oamenii muncii își arată dragostea față de conducătorii lor”, „Frontul Democrației Populare a obținut în alegeri o strălucită victorie”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1593. sz., 1950. december 14.

⁶² „Despre alianța între clasa muncitoare și țărănimea muncitoare”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1664. sz., 1952. április 20.; „Să întărim schimbul de mărfuri între oraș și sat!”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1690. sz., 1952. október 19.

⁶³ „Congresul al XIX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Cuvântarea tovarășului I.V. Stalin”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1683. sz., 1952. augusztus 19.

⁶⁴ „Întâlnirea dintre tovarășul Gh. Gheorghiu-Dej și minerii stahanoviști și fruntași în producție”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1673. sz., 1952. június 22.

⁶⁵ „Sesiunea Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Române”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1671. sz., 1952. június 8.

⁶⁶ „Toată atenția măririi numărului de abonamente”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1699. sz., 1952. december 21.

⁶⁷ *Frontul Plugarilor*, IV. évf., 899. sz., 1948. február 23. Ez a szám a Román Munkáspárt kongresszusáról szól.

⁶⁸ „A fost proclamată Republica Populară Chineză”. *Frontul Plugarilor*, V. évf., 1380. sz., 1949. szeptember 24.

-
- ⁶⁹ „Vasili Koralov primul ministru al P.P. Bulgaria a încetat din viață”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1481. sz., 1950. január 25.
- ⁷⁰ „V.M. Molotov împlinește 60 de ani”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1518. sz., 1950. március 10.
- ⁷¹ 1950-tól kezdve ünnepelték állandó jelleggel ezt a napot.
- ⁷² „Lenin trăiește, Lenin este viu în inimile noastre”. *Frontul Plugarilor*, IX. évf., 1703. sz., 1953. január 18.
- ⁷³ „100 de ani dela moartea marelui scriitor rus Gogol”. *Frontul Plugarilor*, VIII. évf., 1657. sz., 1952. március 2.
- ⁷⁴ *Frontul Plugarilor*, IV. évf., 1152. sz., 1948. december 22.
- ⁷⁵ „Poporul nostru muncitor a sărbătorit cu nescârșită dragoste și recunoștință ziua tovarășului Stalin”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1595. sz., 1950. december 28.; „Conducătorul și învățătorul oamenilor muncii din lumea întreagă”. *Frontul Plugarilor*, VII. évf., 1646. sz., 1951, december 16. – az oldal közepén a tábornoki egyenruhába öltözött Sztálin fényképe látható; „Telegrama trimise tovarășului Stalin”. *Frontul Plugarilor*, VII. évf., 1647. sz., 1951. december 23.
- ⁷⁶ „Gheorghii Dimitrov a încetat din viață”. *Frontul Plugarilor*, V, 1311. sz., 1949. július 4.
- ⁷⁷ „Tovarășul Iosif Vissarionovici Stalin a încetat din viață”. *Frontul Plugarilor*, IX, 1710. sz., 1953. március 8.
- ⁷⁸ „Clement Gottwald”. *Frontul Plugarilor*, IX. évf., 1712. sz., 1953. március 22.
- ⁷⁹ „Inima poporului român este lângă poporul coreean”. *Frontul Plugarilor*, VII. évf., 1642. sz., 1951. november 19.
- ⁸⁰ „Telegrama de protest a Frontului Plugarilor adresată Consiliului de Securitate al O.N.U. împotriva agresiunii americane în Coreea”. *Frontul Plugarilor*, VI. évf., 1578. sz., 1950. augusztus 31.
- ⁸¹ Petru Groza: „30 1948”. *Frontul Plugarilor*, 1948. újévi különszám. Ez a köztársaság kikiáltása és Mihály király eltávolítása óta eltelt egy évre utalt.
- ⁸² Ciobanu–Radu–Georgescu, 2011: 322.
- ⁸³ „Cum am devenit corespondent al ziarului »Frontul Plugarilor«”. *Frontul Plugarilor*, 1000., ünnepi szám, 1948.
- ⁸⁴ Ciobanu–Radu–Georgescu, 2011: 405.
- ⁸⁵ A kommunistákkal szövetséget magyarszági agrárpárt sajtóorgánumának például hasonló rovatai és hasonló megközelítési módjai voltak, mint romániai megfelelőjének. Papp István történész szíves közlése az alábbi nemzetközi kongresszuson: După 25 de ani. evaluări și reevaluări istoriografice privind comunismul, Ediția a X-a, 2015. július 8–11., Făgăraș – Academia „Brâncoveanu”, Sâmbăta de Sus, 2015. július 10-én.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.2.

Marcin Bukala

A „népek vezetője” nélkül A kommunista hatalom és a rzeszówi vajdaság társadalmának reakciója Joszif Sztálin halálára

Bevezetés

A lengyel historiográfiában elfogadott, hogy Lengyelországban a sztálinizmus kezdetét az 1948-as évre teszik, a végét pedig 1956-ra. Ugyanakkor a történészek arra is figyelmeztetnek, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági életben már 1948 előtt is tapasztalhatók voltak a sztálinizmus bizonyos elemei, úgymint a Lengyel Munkáspárt (LMP) hegemon szerepe, a kommunisták által alkalmazott erőszak és terror a politikai ellenfelekkel vívott harcban és a részben már központosított, parancsuralmi gazdasági rendszer a gazdaságban.¹

Érdeemes rámutatni a lengyelországi sztálinizmus néhány lényeges jellemvonására. A pártrendszer egységesítése, amely következtében a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt egyesülésével 1948 decemberében létrejött a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP), valamint a Népi Párt és a Lengyel Népi Párt egyesítésével 1949 novemberében az Egyesült Népi Párt (ENP). Rajtuk kívül létezett még a Demokrata Párt (DP). E három politikai csoportosulás működése kivételesnek mondható a második világháború után szovjet dominancia alá kerülő országokhoz képest.

Ugyanakkor a politikai pluralizmus csupán látszat volt. A hatalmat a LEMP gyakorolta, amelyben kulcsszerepet játszott Bolesław Bierut (szovjet ügynök, a LEMP KB első titkára 1948 és 1956 között, a Lengyel Köztársaság elnöke 1947 és 1952 között, valamint miniszterelnök 1952 és 1954 között), Jakub Berman (a LEMP KB PB tagja, miniszterelnök-helyettes 1954 és 1956 között) és Hilary Minc (miniszterelnök-helyettes 1949 és 1956 között, valamint az Állami Tervgazdasági Bizottság elnöke 1949 és 1954 között). Az állam irányítása és a működését érintő döntéshozatal a párt kezében volt. A két formális szövetséges csoportosulás, az ENP és a DP a LEMP szolgálatában állt. A feladatok végrehajtását a kiépített pártapparátus biztosította a közigazgatás és a gazdaság ellenőrzése révén. Számos állami intézményt a Kreml által Lengyelországba küldött szovjet állampolgárságú ún. tanácsadók felügyeltek. Közülük Konstanty Rokossowski miniszterelnök-helyettes, nemzetvédelmi miniszter és Lengyelország marsallja volt a lefontosabb.

A sztálinista rendszer elkerülhetetlen jellemzője volt a kiépített megtorló gépezet, amely minden társadalmi, szakmai és vallási csoportot átfogott. Jellemzői közé tartoztak a jog eszközként való felhasználása, a bűnperek brutalitása, a kikényszerített vallások és a politikai kirakatperek. Az állami erőszakrendszer a megtorló apparátusra – a Közbiztonsági Minisztériumra és a Lengyel Hadsereg Hírszerző Fő Hivatalára – támaszkodott. Általános volt a félelem, az állandó belső és külső fenyegetés és a terror atmoszférájának fenntartása. (A fenyegetésnek természetesen Nyugat-Európából és az USA-ból kellett érkezni.) Az ország külső ellenségétől a szovjet parancsnokokkal (52 tábornok és 670 tiszt) feltöltött és 400 ezer fősre duzzasztott hadseregnek kellett megvédenie az országot.²

A sztálinista időszakban, a gazdasági szférában, elsősorban az iparban és a kereskedelemben a kommunista hatalom felszámolta a magánvállalkozásokat. Korlátozták a magánkiszipart, valamint államosították a Lengyelországban hagyományos mezőgazdasági és fogyasztási cikket termelő szövetkezeteket. A központi tervezés és a parancsuralmi rendszer keretében a kommunisták arra törekedtek, hogy az országot szovjet mintát

követve (hatéves gazdasági terv keretében, 1950–1955) iparosítsák a nagy energiaigényű nehézipar fejlesztése révén. Megkísérelték a mezőgazdaság átalakítását is a magánkézben lévő családi gazdaságok erőszakos kollektivizálásán keresztül.³

A sztálinizmus a kulturális és vallási életben arra törekedett, hogy „minden eszközzel befolyásolja a társadalmi tudatot, és alárendelje a marxizmus dogmatikus változatának”.⁴ Ezt szolgálta a független kezdeményezések felszámolása és a még megmaradt társadalmi szervezetek egységesítése. A tömeges indoktrináció és Joszif Sztálin kultusza az állami propaganda, a nevelés, az oktatás és a tudomány elválaszthatatlan elemévé vált. Lengyelországban csak a katolikus egyház állt ellen a kommunista hatalomnak – az államnak való alávetés kísérlete ellenére –, amiért azonban nagy árat fizetett.⁵

A Rzeszóvi vajdaság az ötvenes évek első felében

A Rzeszóvi vajdaság fiatal közigazgatási egységnek számított, formálisan 1945 óta létezett Lengyelország délkeleti részén. Délről Csehszlovákia, keletről pedig a Szovjetunió határolta. Eleinte 17 járásra osztották: Brzozów, Dębica, Gorlice, Jarosław, Jasło, Kolbuszowa, Krosno, Lesko, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Nisko, Przemyśl, Przeworsk, Rzeszów, Sanok és Tarnobrzeg központokkal. Az 1950–1952-ben lebonyolított közigazgatási reform eredményeképpen újabb járásokat hoztak létre. Járási jogú város lett Rzeszów (1950. június 21-től) és Przemyśl (1951. március 31-től), valamint 1952. január 1-jén létrejött az Ustrzyki járás az 1951. február 15-én a Szovjetunióval kötött határmódosító egyezmény alapján Lengyelországhoz került területről. A Rzeszóvi vajdaság területe 1945-ben kb. 18 200 km² volt, majd az említett határmódosítást követően 1951-ben 18 639 km²-re nőtt.

1950-ben a Rzeszóvi vajdaságban 1,38 millióan éltek. A lakosság fokozatosan növekedett, hogy 1955-re elérje az 1,52 milliós számot. A vajdaság erősen falusias és mezőgazdasági jelleggel bírt. 1950-ben a lakosság közel 83 százaléka falun élt. A falusi lakosság létszáma nagyon lassan csökkent, de még 1955-ben is a lakosság 79 százaléka élt falun.⁶ A létfenntartás fő forrása a mezőgazdaság volt. A helyi mezőgazdaság jellegzetességei az apró családi gazdaságok, amelyek közel 23 százaléka nem érte el a két hektár nagyságot sem 1950-ben, 42,6 százalékuk pedig 2–4 hektárnyi volt.⁷

Amint már említettem, a lengyelországi politikai rendszert a LEMP dominanciája jellemezte. A másik két politikai csoportosulás, az ENP és a DP kizárólag kiszolgáló szerepet töltött be a kommunista párt számára. A LEMP fölényét az ENP és a DP felett a Rzeszóvi vajdaságban jól mutatják a statisztikai adatok. Ezek szerint 1949 májusában 50 337 fő tartozott a párthoz (26 885 tag és 23 452 tagjelölt).⁸ A LEMP statisztikai fölénye a szatellitpártokkal szemben nagyon szembetűnő volt. Az Egységes Népi Párt, amely 1949 novemberében jött létre a Népi Párt és a Lengyel Népi Párt formális egyesülésével, 1950-ben 22 649 tagot számlált.⁹ A Demokratikus Párt, amely marginális szerepet játszott a vajdaság politikai életében, mindössze körülbelül 1500 fős tagsággal rendelkezett.¹⁰ A LEMP képviselői domináltak a nemzeti tanácsok politikai arculatának formálásában. Kezükben összpontosult a hivatalok, közintézmények és az üzemek vezetői pozícióinak többsége.

A politikai ellenzék a Rzeszóvi vajdaságban 1947 végétől már nem létezett. A politikai jellegű konspirációs szervezeteket még ugyanebben az évben szétverte a Közbiztonsági Minisztérium. A régióban semmilyen nagyobb veszély nem fenyegette a kommunista hatalmat.

Az ifjúsági szervezetek egységesítésének eredményeképpen 1948-ban létrejött a Lengyel Ifjúsági Szövetség (LISZ), a LEMP-nek alárendelten. 1949 októberében hozzávetőleg 63 ezer ifjú tagja volt a Rzeszóvi vajdaságban, tehát minden negyedik ember a 15 és a 25 év közötti korosztályból. A LISZ taglétszáma fejlődő tendenciát mutatott a sztálinista időszakban. 1953 májusában a tagsága elérte a 96 ezres létszámot ebben a régióban.¹¹

A Rzeszóvi vajdaság falusi jellegének köszönhető, hogy a helyi hatalom által kijelölt gazdasági változások fő iránya a sztálinista korszakban a mezőgazdaság kollektivizálása volt, amelyet 1948 júliusában kezdtek meg. Az

államapparátus politikai és gazdasági nyomása eredményeképpen a Rzeszóvi vajdaságban 18 termelőszövetkezet alakult meg 1950 január 28-ig. Számuk 1953 júliusában e területen már 325 volt. A paraszti használatú termőföldek szövetkezetesítésének foka 1953 alig 4,2 százalék volt (egyések szerint csak 2,8 százalék). A statisztika azt bizonyítja, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása a rzeszóvi területeken az egyik legrosszabb eredményeket mutatta az egész országban. Ezek az alacsony eredmények a falusi lakosság magatartásának és határozott ellenszenvének voltak köszönhetőek.¹²

A Rzeszóvi vajdaságban az ipar fő pillére a 20. század harmincas éveiben kialakított Központi Ipari Körzetben létrehozott iparvállalatok voltak. Ezek közül a legjelentősebb a rzeszóvi Közlekedési Eszközök Gyártó Üzem (1951-ig Állami Repülőgépgyártó Üzem), a mieleci Közlekedési Eszközök Gyártó Üzem (korábban Állami Repülőgépgyártó Üzem) és a Stalowa Wola-i Kohászati Művek. A fő iparvállalatok közé tartoztak még: Nowa Dębában a Vasművek, Dębicában a Festék- és Lakkgyár, Nowa Sarzynában a Vegyiüzem, valamint a vajdaság déli részén (a Gorlicei, Jasłói és Krosnói járásban) található olajfinomítók és olajkitermelő üzemek Glinnik Mariampolskin, Jasłóban, Jedliczen és Krosnóban.¹³

A Rzeszóvi vajdaság kulturális életében kulcsszerepet játszott a fővárosa, vagyis Rzeszów (1950-ben 28 100, 1953-ban 47 500 lakossal).¹⁴ Itt helyezték el a vajdasági (regionális) jelentőségű hivatalokat. Ebben a városban adták ki a régió egyetlen napilapját, a *Nowiny Rzeszowskiét* [Rzeszóvi Hírek]. 1952-től innen sugározták *Lengyel Rádió Krakkó* rövid délutáni adásait. Tíz-egynéhány középiskola és szakmunkásképző működött, hiányzott azonban a felsőoktatás.

Sztálin halála

A várható halálhír komoly aggodalmat keltett a Lengyelországot kormányzó kommunisták körében. Félték, hogy Sztálin halála zavargásokat és nemkívánatos társadalmi fellépéseket vagy az egész politikai rendszer általános válságát okozhatja. Hogy megelőzzék az effajta forgatókönyveket, a Közbiztonsági Hivatal politikai rendőrsége hatalmas erőit vezették be láthatatlanul.

1953. március 4-én a LEMP KB tájékoztatta a lengyel társadalmat Joszif Sztálin, a Szovjetunió vezetője súlyos betegségéről. A kommunista hatalom félt a lengyel társadalom reakciójától. Ezzel kapcsolatban Władysław Radkiewicz közbiztonsági miniszter parancsot adott a vajdasági közbiztonsági hivataloknak – tehát a rzeszóvi Vajdasági Közbiztonsági Hivatalnak is –, amelyben meghatározta, hogy milyen lépéseket kell tenniük a hatalom által nemkívánatosnak tartott események elkerülése érdekében. A miniszter parancsa szerint többek között erősíteni kellett a harcot az „ellenséges propagandával” szemben, a kezdeményezőkről listát kellett készíteni és letartóztatni őket, a párt számára káros információkat cáfolni, megerősíteni a Polgári Rendőrség őrzőjait, a Biztonsági Hivatal operatív munkatársait kivezényelni a közterületekre, hogy felmérjék a társadalmi hangulatot, valamint a kritikus megnyilvánulások elkövetőit beazonosítani. Azt is előírta, hogy különös figyelmet fordítsanak az iparvállalatoknál és az iskolákban kialakult helyzetre.¹⁵

A Sztálin betegségéről szóló hírt nagy érdeklődéssel fogadták a vajdaság lakosai. A Brzozóvi járásban egyesek igyekeztek a hír valóságát ellenőrizni a nyugati államok független rádióadásait hallgatva.

1953. március 5-én az állam- és párhatalom tájékoztattott a „Béke Nagy Őre” halálhíréről. Az egyetlen helyi napilap, a *Nowiny Rzeszowskie* az első oldalán helyezte el a cikket *Sztálin meghalt* címmel, valamint publikálták az SZKP KB, a Szovjetunió Minisztertanácsa és a Legfelsőbb Tanácsa közleményeit. A lap további lapjain pedig a LEMP KB, a Lengyel Népköztársaság Minisztertanácsa és Államtanácsa felhívásait közölték, amelyek kifejezték szolidaritásukat Szovjetunió gyászba borult népeivel, valamint kifejezték készségüket Sztálin tanításainak és „örökké élő” gondolatainak továbbvitelére.¹⁶

Egész Lengyelországban röpgyűléseket, nagygyűléseket, gyászünnepségeket szerveztek, amelyeken a szervezők Sztálin dicsőítő beszédeket tartottak. A Lengyelországot irányító kommunisták 1953. március 7-én a

tiszteletadás sajátos módját találták ki: a leginkább iparosított város, Katowice nevét átkeresztelték Stalinovárra (Sztálinváros).¹⁷

A Rzeszóvi vajdaságban a Szovjetunió vezetőjének halála utáni társadalmi hangulat általában nyugodt volt. A politikai pártok, a hatalom szervei és a létező szervezetek igyekeztek mozgósítani a régió lakosságát Sztálin megsiratására, aki a propaganda szerint elhozta a hitleri rabság alóli felszabadulást, és hozzájárult a második világháború lezárásához, aki „őrt állt” a világbéke védelmében, valamint elősegítette a Lengyelországban lezajlott társadalmi és gazdasági változásokat, mint például a mezőgazdasági reform bevezetését. A többéves sztálinista indoktrináció és a társadalom megfélemlítése részleges eredményt hozott. Ezt bizonyítják a rzeszóvi vidék különböző helyszínein megszervezett röpgyűlések. Március 5. és 9. között (Sztálin temetésének napjáig) csak a Brzozóvi járásban 67 gyűlés és felhívás volt, amelyből 50 a falvakban, 11 az állami intézményekben, 3 pedig az állami gazdaságokban zajlott le. Összesen 3852 fő vett ezeken részt. Az üzemek gyásztáviratokat küldtek a Szovjetunió varsói és krakkói konzulátusára. Az iskolai röpgyűléseken sok diák sírva fakadt. A hivatalos gyászünnepekre a vajdasági párt- és állami hatalom képviselői részvételével a rzeszóvi Kultúrházban került sor. Részt vett rajta Arkadiusz Łaszewicz, a LEMP Vajdasági Bizottságának első titkára, Waław Rózga, a Vajdasági Nemzeti Tanács Elnökségnek vezetője, Antoni Niemiec, az ENP Vajdasági Bizottsága elnökségének tagja, Józef Tkaczow, a Nemzeti Front Vajdasági Bizottságának elnöke, a LISZ képviselői és a helyi lakosság. A szokásos propaganda-felzólalások mellett, amelyek Sztálin „érdemeit” méltatták, elfogadtak egy határozatot az elképzelt imperialista fenyegettség elleni éberség erősítéséről. Deklarálták azt is, hogy mostantól intenzívebben dolgoznak a gazdasági és társadalmi területen.

A politikai pártok és a helyi állami hatalom képviselői igyekeztek kihasználni az események kivételességét a lakosság mozgósítására, hogy az állam javára újabb gazdasági vállalásokat tegyenek, illetve munkaversenyeket indítsanak. A hivatalos propaganda hangsúlyozta, hogy a Rzeszóvi vajdaság parasztjai vállalták többek között, hogy felszámolják az ugarterületeket, elvégzik a talajjavító munkákat, felgyorsítsák a vetési akciót, növelik a sertésenyészesi szerződéseket, valamint hektáronként 1 mázsával emelik a gabona, 20 mázsával a cukorrépa termőképességét. A Paraszti Önségély szervezet tagjai minden járásban tettek ilyen alkalmi termelési vállalásokat. A trzebuskai Állami Téglagyárban a munkások vállalták, hogy 150 százalékkal emelik a téglatermelést. A helyi sajtó beszámolt a Stalowa Wola-i Kohászati Művek, a Sanoki Vagongyár, a krosnói, valamint a gorlicei olajkitermelő vállalatok vállalásairól is. Ezenkívül az összes falu tett valamilyen társadalmi vállalást.¹⁸

A gyász időszakában a párthatalom társadalomra helyezett nyomásának nem csupán az újabb kötelességvállalások voltak az eredményei. Ez a pillanatot a LEMP arra is felhasználta, hogy a párt tagságát felduzzassza. Amint arról a *Nowiny Rzeszowskie* napilap is beszámolt, Sztálin halála után több száz új tagot regisztráltak a pártban, főképpen a LISZ tagjaiból, az élmunkásokból és az értelmiség soraiból.¹⁹

A gyászünnepek lefolyása, valamint a gazdasági vállalások mértéke csak látszólag tanúskodott arról, hogy a társadalom azonosult az elhunyt Sztálinnal, valamint az előtte tisztelgő LEMP-pel. Tudatában voltak ennek a Biztonsági Szolgálat funkcionáriusai is, akik ismerték a társadalom valódi hangulatát. Az „ellenséges” kilengések és kommentárok lehetőségének megakadályozására, amelyek a gyász-propagandával nem álltak összhangban, Artur Mickiewicz százados, a rzeszóvi Vajdasági Közbiztonsági Hivatal vezetőhelyettese március 5-i parancsának megfelelően harci készségbe helyezték a Biztonsági Hivatalt, a Polgári Rendőrséget és a Polgári Rendőrség Önkéntes Tartalékosait (ORMO). 1953. március 6-án a rzeszóvi Vajdasági Közbiztonsági Hivatalban a Járási Közbiztonsági Hivatalok vezetőinek és a Vajdasági Közbiztonsági Hivatal osztályvezetőinek részvételével eligazítást tartottak, amelyen elfogadták a „Sztálin elvtárs temetésével összefüggő rendezvények biztosításáról szóló tervet”. Franciszek Szlachcic alezredes, a rzeszóvi Vajdasági Közbiztonsági Hivatal főnöke, a Közbiztonsági Minisztérium irányelveivel összhangban, bevezette a legmagasabb készségi állapotot. Elrendelte az ügynöki munka fokozását, valamint a legjobb operatív munkatársak és a Biztonsági Hivatal osztályvezetőinek kirendelését a nagyüzemekbe, többek között a rzeszóvi, a mieleci, a dębicai és a gorzycei

közlekedési eszközöket gyártó üzemekbe, a Stalowai Wola-i Kohászati Művekbe és erőműbe, a Nowa Dęba-i Vasművekbe, a Nowa Sarzyna-i és a krajowicei vegyi üzemekbe, valamint az olajbányászati objektumokba a Rzeszóvi vajdaság déli járásában. A városokban megerősítették a rendőrség éjszakai őrzését. Ezekon felül Rzeszóuban a Vajdasági Közbiztonsági Hivatal munkatársaiból még három csoportot is létrehoztak, amelyeknek az ipari objektumok körül kellett őrzésüket teljesíteniük.²⁰ A politikai rendőrség éppen a nagyobb csoportokban látta a nagyobb veszélyt.

A Biztonsági Hivatal fennmaradt jelentései – a hivatalos röpgyűlésekről és nagygyűlésekről való tájékoztatókon kívül – kritikus véleményeket is tartalmaznak, sőt még a Rzeszóvi vajdaság társadalmának antisztálinista fellépéseiről is szólnak. Például a Dębicai járásban, a witkowicei vasútállomáson valaki kiírta, hogy „Le a kommunizmussal, éljen Truman elnök, várunk rá”. A Stalowa Wolai Kohászati Művek egyik WC-jének falára valaki felírta, hogy „Meghalt a gyilkos a Kremlben, közeledik a felszabadulás napja”. A Lubaczóvi járásban, a cewkóvi kápolnában egy ismeretlen felírta a falra, hogy „Sztálin megdöglött”. A mieleci Pedagógiai Líceumban a gyászünnepek alatt néhány tanuló nevetgált a háromperces csend alatt, amiért kizárták őket a LISZ-ből, valamint megvonták tőlük az ösztöndíjat, és rosszabb magatartásjegyet kaptak. Hasonló eset történt a rzeszóvi Kereskedelmi Technikumban is. A Mieleci járásban található Wojków faluban a LEMP által szervezett nagygyűlésre egyetlen lakos sem ment el. A parasztok bojkottálták a röpgyűlést a kb. 20 km-re távolabbi Pławo faluban is, ahol mindössze négy ember jelent meg. Wólka Ogryzkowa (Przeworski járás) faluban a Joszif Sztálin tiszteletére szentelt kétperces néma csend alatt az összegyűlték közül egyedül csak a helyi polgármester állt fel. A Rzeszóvi járásban az egyik középiskolában egy tanuló vulgáris szavakkal illette a Szovjetunió vezetőjét. A Biztonsági Szolgálat le akarta tartóztatni, de az akció a diák halálával végződött. A fiatal ember a biztonsági szolgálat emberei elől való menekülés közben a vonat kerekei alá esett. A tragikus eseményt hivatalosan öngyilkosságnak minősítették, miszerint a diák így akart megmenekülni a büntetőjogi felelősség alól.²¹

1953. március 9-én, Sztálin temetésének napján a Rzeszóvi vajdaságban nem jegyezték fel egyetlen tömeges ellenállási kísérletet sem. Csupán azt, hogy egyes falvakban, a Brzozóvi, a Lubaczóvi és a Sanoki járásokban, a lakosság egy része nem tartotta be a üzemekben elrendelt ötperces szünetet, amelyek a „Sztálin elvtárs Emlékének Tiszteletére létrehozott Országos Bizottság” rendelt el. A régió néhány templomában nem kondultak meg a harangok Sztálin tiszteletére, annak ellenére, hogy március 7-én a helyi püspök, Franciszek Barda erre engedélyt adott. A harangok nem szóltak többek között Rozwadówban (Tarnobrzegi járás), Uhercében (Leskói járás), Lubaczóuban, Strzyżówban, Majdan Kolbuszowskiban (Kolbuszowai járás), Haczóuban és Wesołában (Brzozóvi járás), valamint Krygben, Wojtówában és Zagórzanyban (Gorlicei járás).

1953 áprilisában a Vajdasági Közbiztonsági Hivatal és a járási közbiztonsági hivatalok elemezték a Sztálin halála és temetése idején a Rzeszóvi vajdaságban észlelt „ellenséges tevékenységek” kiterjedését. Az elemzésből kiderült, hogy ezen a területen 282 jogsértő és a kommunista hatalom ajánlásaival szembeni cselekedetet regisztráltak. Ezek közül 241 esetben kritikus megnyilvánulásokról volt szó. A többi „kihágás”: 7 esetben nem hajtották végre a hatalom rendeleteit, 5 esetben tömegesen hallgatták a külföldi rádióadókat, 2 esetben névtelen fenyegetéssel találkoztak, 1 esetben pedig ellenséges feliratot találtak, valamint 26 más típusú incidensre is sor került. Földrajzi értelemben a legtöbb „kihágást” az Ustrzyki (31), a Jarosláwi és a Mieleci (26-26) és a Sanoki járásban (22) jegyezték fel, tehát viszonylag távol Rzeszówtól, a régió fővárosától. A Sztálin halála utáni eseményekkel összefüggésben a Biztonsági Hivatal funkcionáriusai 68 személyt őrizetbe vettek vagy letartóztattak a vajdaságban, a legtöbbet, 49 főt 1953. március 5. és 11. között. E negyvenkilencből harminchármat ún. ellenséges propaganda terjesztéséért, hatot külföldi rádióadás hallgatásáért, három-három főt pedig ellenséges feliratok elhelyezéséért, illetve a gyászdekoráció megrongálásáért vettek őrizetbe. A letartóztatottak többségét bűncselekmény vagy megfelelő bizonyító anyag hiányában szabadon engedték. Tizenkilenc ügyet tereltek bírósági útra vagy a Visszaélések és Gazdasági Károkozás elleni Harc Különleges Bizottsága elé. A Biztonsági Hivatal tevékenységével párhuzamosan, Sztálin halálával és temetésével kapcsolatban 14 személyt tartóztatott le a rendőrség.²²

A rzeszówi területeken élők kritikus és független fellépéseinek száma Sztálin halálától a temetéséig nem mondható soknak. E fellépések mindenekelőtt egyéni és szervezetlen jellegűek voltak. A kisebb incidenseken kívül – az ifjúság részvételével – nem került sor a gyászhangulat semmilyen nagyobb mértékű megzavarására, sem a sztálinizmus hivatalos kritikájára. Nem engedték ezt meg a hatalmat gyakorló kommunisták, akik kihasználva a kínálkozó lehetőséget és a még általánosan létező félelmet, sikerrel kényszerítették a helyi lakosságra még több gazdasági terhet. A vajdaságban csak néhányan vették a bátorságot arra, hogy az 1953. márciusi eseményekről független véleményt fogalmazzanak meg, akik észrevették a fordulópontot, és reménykedtek abban, hogy ez változást hoz az ország gazdasági és politikai életében.

Sztálin halála nem okozott semmilyen azonnali változást a pártapparátusban, sem a kormányzás módszereiben Lengyelországban. Egyes területeken, mint például az egyházzal szembeni politikában, még inkább a terror fokozódása volt tapasztalható (pl. 1953 szeptemberében bebörtönözték Stefan Wyszyński kardinálist, Lengyelország prímását, aki csak 1956 októberében szabadult). A liberalizáció jeleivel csak elvétve lehetett találkozni. Például országos méretekben (statisztikailag) enyhébbek lettek a bírósági szervezetrendszeren belül működő Visszaélések és Gazdasági Károkozás elleni Harc Különleges Bizottsága által kiadott ítéletek. A két folyamat (a büntetőügyek liberalizációja és az egyház elleni terror fokozódása) egymással párhuzamosan zajlott.²³

A Rzeszówi vajdaságban Sztálin halála után nehezen lehetett példát találni a rendszer liberalizációjára. Olyan lengyel vidék volt ez, ahová az új politikai és kulturális trendek csak nagy késéssel érkeztek meg, a régi, bevett elveken pedig kelleetlenül változtattak. A helyi párhatalom represszív politikájának fokozódása a mezőgazdaságban volt tetten érhető. A Kolbuszowai járásban a falusi gyűlések egész sorozata után (1953 telén és tavaszán) négy gazdasági szövetkezetet hoztak létre, számos túlkapással társítva. A falusi lakossággal való konzultációk csak a látszatot szolgálták. A földek elfoglalása az alakuló szövetkezetek által a parasztok ellenállásával találkozott. Górnóban, Lipnicában, Ranizówban és Wola Rusinowskán (Kolbuszowai járás) a parasztok néhány napig tiltakoztak, és összecsapásra is sor került az Állami Gépállomás dolgozóival, a rendőrséggel és a LEMP Kolbuszowai Járási Bizottságának képviselőivel. A járásban kialakult helyzet lecsillapítása még a Biztonsági Hivatalnak is problémát jelentett. A kolbuszowai ügyeket – a párhatalom így nevezte a kialakult konfliktust – nem lehetett elhallgatni. Szükséges volt tehát szimbolikusan is levonni a konzekvenciákat a bűnösökkel szemben, hasonlóan a központi párhatalom magatartásához az 1950-es ún. gryficei események után.²⁴ 1953. augusztus 19-én a rzeszówi LEMP VB határozatot hozott, amelyben elítélték a „torzulásokat”, amelyek a Kolbuszowai járásban a termelőszövetkezetek létrehozásánál jelentkeztek. A határozat azonban nem tagadta magát a kollektivizálás szükségességét ezekben a falvakban.²⁵

A Rzeszówi vajdaság társadalmában nem csupán a mezőgazdaságban érezhette a hatalom változatlan és brutális politikáját. Rzeszówban, 1953-ban a LEMP VB által tett lépésekből kiderült, hogy a párt számára a fő problémát a termelés növelése jelentette a gazdaság minden területén, és a „népi hatalom” ellenségeivel való harc, akik közé a kulákokat (gazdag földbirtokosokat), az állítólagos gazdasági szabotőröket és a függetlenségi földalatti mozgalom résztvevőit sorolták.²⁶

Nem ok nélkül ítélte a rzeszówi Kerületi Katonai Bíróság 1953-ban hat főt halálra, vagyis kétszer annyit, mint egy évvel korábban. Az elítéltek között a legsúlyosabb ítéletekkel a függetlenségi konspiráció résztvevőit sújtották.²⁷ Sztálin halála után továbbra is tökéletesen működött a megtorló apparátus a Rzeszówi vajdaságban. 1953 folyamán 471 letartóztatásra került sor. 1952-vel összehasonlítva ez a letartóztatások számának csökkenését mutatja, ugyanakkor még mindig magasabb volt, mint 1951-ben. A letartóztatásokat megelőző bűncselekmények fő kategóriája 1953-ban a suttogó propaganda volt (a párt- és államhatalommal szembeni kritikus megnyilvánulások) – 167 esetben.²⁸

A hatalmi apparátus első komolyabb reformjára Lengyelországban csak egy évvel Sztálin halála után került sor. Mindezt a Szovjetunióban bekövetkezett változások kényszerítették ki, amelyeket lengyel területen is éreztettek hatásukat. A problémát a LEMP II. kongresszusán tárgyalták 1954. március 10–17. között, Nyikita Hruscsov

részvételével. A kongresszus eredményeképpen szétválasztották a LEMP KB első titkári posztját a miniszterelnöki pozíciótól. A párt élén maradt Bierut, a kormány irányítása pedig 1954. március 18-án Józef Cyrankiewicz kezébe került. A márciusi kongresszus eredménye volt az állam gazdaságpolitikájának megváltoztatása is, amelynél figyelembe vették az egyéni gazdálkodók szükségleteit is. Ugyanakkor a LEMP II. kongresszusán elfogadott határozatok nem befolyásolták a Rzeszówi vajdaság lakosainak hangulatát. A társadalomban elmélyült a párttal szembeni bizalmatlanság, az apátia, illetve a gazdasági politikai helyzet gyors javulásába vetett remény hiánya. A Sanoki járás (pontosabban Zboiska falu) lakossága úgy kommentálta az eseményeket, hogy a párt- és a kormányposztok szétválasztása, amelyek eddig Bierut kezében voltak, csak azért következett be, mert ő ellenezte a mezőgazdaság kollektivizálását. Mindez az országban lezajlott politikai változások teljes meg nem értéséről tanúskodott.²⁹ Az ENP és a DP helyi szervei megmerevedtek és a szolgálatkésznek maradtak a LEMP-pel szemben.

A párt- és államhatalom új gondolatait és nyilatkozatainak óvatos fogadtatása a Rzeszówi vajdaság lakosainak részéről teljesen megalapozott volt. A párt szavahihetősége a kezdetektől alacsony volt, és még azt is megtépták az olyan kisebb „esetek”, mint amelyek például a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (a Vörös Hadsereg által megszállt lengyel területeken megalakított első kommunista kormány 1944 júliusában) megalakulásának 10. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek alatt történtek. Úgy tervezték, hogy az ünnepségek kiemelik a Lengyel Népköztársaság számára előnyös változásokat, de végül az egész teljesen kompromittálódott, mivel kiderült, hogy a mezőgazdasági kiállításon bemutatott, különleges állattenyésztési központban nevelt állatok nem az állami termelőszövetkezetekből származtak. Meg kell azt is említeni, hogy 1954-ben a falu kollektivizálási programja továbbra is folytatódott. A paraszti ellenállásnak köszönhetően csupán 28 kollektív gazdasági szervezetet tudtak létrehozni, a legkevésbé az országban. A helyi hatalom veresége mértékének megértéséhez tudni kell, hogy 1953-ban ugyanitt 149 szövetkezetet alakítottak.³⁰

A Lengyelországban kialakult politikai helyzet 1954 őszén kezdett megváltozni. A változások összefüggtek Józef Światło ezredes, a Közbiztonsági Minisztérium X. főosztálya igazgatóhelyettesének személyével, aki 1953. december 5-én Nyugatra szökött, és együttműködést kezdett az amerikai titkosszolgálatokkal. 1954. szeptember 28-ától a kommunista hatalom működéséről való szenzációs ismeretei általánosan ismertté váltak Lengyelországban a Szabad Európa Rádió *Az állambiztonság és a párt kulisszái mögött* című sorozatából, amelyet Lengyelországba sugároztak. Ennek eredményeképpen láthatóan megélné a rzeszówi területek társadalmi hangulata. A rzeszówi Vajdasági Közbiztonsági Hivatal számos olyan esetről tett jelentés, hogy a lakosok a Szabad Európa Rádió adásait hallgatták 1954 őszén. Előfordult, hogy a rádiókészülékek előtt tucatnyian ültek. Ugyanebben az időben légi úton (ballonok segítségével) a vajdaság területére antikommunista röplapokat kezdtek szórni lengyel, cseh, orosz és magyar nyelven, amelyeket a Szabad Európa Rádió küldött. 1955 februárjától Lengyelország területére légballonok repültek be *Az állambiztonság és a párt kulisszái mögött* című broszúrákkal. A következő hónapokban a ballonok a Szabad Európa bulletinjeit vagy George Orwell *Állatfarm* című művét jelentős példányszámban szórták szét a rzeszówi területeken.³¹

A rzeszówi területeken megélné a társadalmi hangulatot, amelyet a Szabad Európa Rádió adásai váltottak ki, még inkább fokozta az 1954. szeptember 25-én bevezetett közigazgatási reform, valamint az 1954. december 5-én megtartott első hivatalos nemzeti tanácsi választások.

1954 októberében megkezdtek a munkát a Nemzeti Front bizottságai, amelyek feladata volt a választások előtti gyűlések megszervezése, a választók beadványainak és panaszainak fogadása, valamint a termelési vállalkozások kezdeményezése. Hamar kiderült ugyanakkor, hogy a szerepük csak látszólagos. A jelöltek a LEMP aktíváinak vezetői választották ki, társadalmi konzultáció nélkül. Ez az eljárás komoly elégedetlenséget okozott a vajdaság 100 településén. Végül a közvélemény lecsillapítása érdekében a hatalom kénytelen volt taktikailag engedni. Szükségessé vált a jelöltek ellenőrzése, és a Nemzeti Front listáiról 2745 főt ki kellett húzni, helyükre 3372 másik személyt jelöltek. A Rzeszówi vajdaság pártaktivistái nem értették meg a LEMP KB utasításait a titkos szavazás ügyében, amellyel az volt a céljuk, hogy látszólag demokratikusak legyenek a választások. Maga a

választási kampány nagy lendülettel zajlott. Ugyanakkor a Brzozówi, Dębicai, Jarosławi, Jaslói, Mieleci és Tarnobrzegi járások lakosai között megjelentek olyan felhívások, amelyek a Nemzeti Front jelöltjeinek áthúzására (nem szavazásra) szólítottak fel. Megjelentek egyes pártaktivistáknak címzett névtelen levelek és fenyegetések is. Végül az egész vajdaságot figyelembe véve mindössze kilenc LEMP által javasolt jelöltet választottak meg. Az eredménynek szimbolikus jelentősége volt.³²

Az 1954. december 5-i nemzeti tanácsi választásokra akkor került sor, amikor a hatalom táborában komoly problémák jelentkeztek. Józef Światło ezredes ügye és az általa feltárt titkok a társadalom szemében kompromittálták a LEMP-et. Szükségessé vált az emigrált állambiztonsági funkcionárius által bűnösnek mondott személyek elítélése. Bár jogilag a visszaélésekért a párt és az általa irányított állami intézmények voltak a felelősek, elkövetésüket a Közbiztonsági Minisztérium és területi szervei nyakába varrták.

A párt által felülről megfogalmazott kritika a biztonsági hivatal apparátusával szemben nem váltott ki nagy visszhangot a Rzeszówi vajdaságban. Nem járt a hivatal bűncselekményeket elkövető funkcionáriusainak elszámoltatásával. 1954–1955-ben a rzeszówi területen mindössze 16 funkcionáriust ítél el a bíróság, ebből kilencet munkahelyi lopásért és csalásért, négyet alkohol befolyása alatti rendbontásért, egyet hét ember megölésért és illegális fegyvertartásért, kettőt pedig a függetlenségi konspirációval való kapcsolattartásért.³³

A diszkreditálódott és közmegejtésnek örvendő Közbiztonsági Minisztérium nem létezhetett tovább. Szükségessé vált a biztonsági apparátus reformja. A körülmények is kedveztek egy átalakításnak, hiszen a Szovjetunióban 1954. február–márciusban szintén átszervezték az állambiztonsági szolgálatokat.³⁴ A szovjet mintát követve, 1954. december 7-én a Lengyel Népköztársaság Államtanácsának az állami közigazgatási szervekről szóló dekrétuma megszüntette a Közbiztonsági Minisztériumot, a helyére pedig két külön intézményt hoztak létre: a Minisztertanács mellett működő Közbiztonsági Ügyek Bizottságát és a Belügyminisztériumot. Az új jogszabályok értelmében a vajdasági és járási közbiztonsági hivatalokat átalakították közbiztonsági ügyekkel foglalkozó vajdasági és járási hivatalokká. 1955. január 1-jén jött létre Rzeszówban az új Közbiztonsági Ügyekkel foglalkozó Vajdasági Hivatal.³⁵

A biztonsági apparátust érintő, 1954–55-ben lezajlott reform jelentős létszámcsökkentéssel járt. Sajnos hiányoznak az összesített adatok arról, hogy a biztonsági apparátus hány funkcionáriusától vált meg a Rzeszówi vajdaságban. A mértékére következtethetünk a részlegesen fennmaradt járási adatokból. Például Lubaczówban a Járási Közbiztonsági Hivatalból kilenc főt elbocsájtottak (szolgálatban maradt 16), Przemyszlben hat főt küldtek el (ebből négy operatív munkatárs volt), és hét főt áthelyeztek a rendőrség vajdasági parancsnokságára.³⁶

A biztonsági apparátus reformja és a terror mechanizmusának megfőkezése nem maradt hatás nélkül. A lakosság egyre kevésbé félt, és egy inkább megfogalmazta véleményét az országban és a világban kialakult helyzetről. Kétségtelenül hozzájárultak mindehhez a szívesen hallgatott külföldi rádióadók. A társadalmi hangulatot a pártagitátorok nem tudták ellenőrzésük alatt tartani. Ilyen hangulatban az új szövetkezetek létrehozására indított kampány csak sikertelenül végződhetett. 1955-ben a Rzeszówi vajdaságban mindössze 12 mezőgazdasági termelőszövetkezetet tudtak létrehozni (összehasonlításképpen 1953-ban 149-et, 1954-ben pedig 28-at).³⁷

A szövetkezetesítés területén elszenvedett vereség nem az egyetlen volt a hatalom számára 1955-ben; a LEMP VB-nek nem sikerült mozgósítani a falvak lakosságát a rzeszówi területekről, hogy lelkesen ünnepeljék meg május 1-jét. A LEMP VB a május 1-jei akciót kommentálva, megállapította, hogy a résztvevők száma igen alacsony volt. Ezenfelül az ünnepségeket megzavarták a kommunistaellenes röpcédulák, amelyeket többek között Medykában (Przemysli járás), Stalowa Wolában és Ustrzyki Dolnében találtak meg. Mielecben és Radomyślben a május elsejei felvonulással párhuzamosan a helyi templomokban ünnepi szentmiséket tartottak Szt. József, a munkások patrónusának ünnepe alkalmából.³⁸

Összegzés

A kommunisták tartottak attól, hogy a Szovjetunió vezetőjének halála ellenőrizhetetlen társadalmi reakciókat és a politikai rendszer általános válságát idézi elő. Ugyanakkor a valóságban a Sztálin halálával kapcsolatos potenciális problémákat sikerült elkerülni. A politikai titkos rendőrség (Közbiztonsági Hivatal), valamint a Polgári Rendőrség és a Polgári Rendőrség Tartalékos Önkéntesei bevetésének köszönhetően a fenyegetést sikerült elhárítani. A terror és a represszió többéves atmoszférája okozta, hogy a társadalom megfélemlített és passzív maradt. Tömegesen részt vett a régióban tartott gyászünnepeket és nagygyűléseken. A vajdasági hatalom kihasználta ezt a lehetőséget, és mozgósítani tudta a társadalmat az állam javára végzendő további munkák (különleges termelési kötelezettségek) vállalására. Sztálin halálától a temetéséig (1953. március 5–9.) terjedő időszakban az egész Rzeszóvi vajdaságban 282 antikommunista fellépést jegyeztek fel (főleg kritikus megszólalások, névtelen levelek, fenyegetések, falfirkák formájában). A Sztálin halála utáni gyász hangulatának megzavarásával összefüggésben 68 személyt tartóztattak le. Maga Joszif Sztálin halála nem okozott azonnali politikai változásokat. A Rzeszóvi vajdaság esetében 1953-ban még az állami represszió megnövekedéséről is beszélhetünk. Az első mélyebb és a rendszert enyhítő változások csak egy évvel Sztálin halála után, 1954-ben következtek be.

Fordította: Mitrovits Miklós

Levéltári források

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie – AIPN Rz [Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltára, Rzeszów]

sygn. 04/20.

sygn. 04/21.

sygn. 04/22.

sygn. 04/48.

sygn. 04/81.

sygn. 04/202.

sygn. 04/204.

sygn. 04/248.

sygn. 04/272.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie – APRz [Állami Levéltár, Rzeszów]

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Rzeszowie, sygn. 3, 8579, 8692. [Lengyel Egyesült Munkáspárt Vajdasági Bizottsága, Rzeszów]

Wojewódzki Komitet Stronnictwa Demokratycznego w Rzeszowie, sygn. 33. [Demokratikus Párt Vajdasági Bizottsága, Rzeszów]

Archiwum Zakładu Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie – AZHRL [Népi Mozgalom Történetét Kutató Csoport Levéltára, Varsó]

Zjednoczone Stronnictwo Ludowe Naczelny Komitet – Wydział Organizacyjny, sygn. 466. [Egyesült Népi Párt Főbizottsága – Szervezési Osztály]

Publikált források

Rocznik, 1956

Rocznik statystyczny 1955. Główny Urząd Statystyczny PRL, Warszawa.

Sajtó

Nowiny Rzeszowskie, 1953, nr 57, nr 72.

Feldolgozások

Baberowski, 2009

Baberowski, J.: *Czerwony Terror. Historia stalinizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Benken, 2014

Benken, P.: *Wypadki gryfickie 1951 r.* IPN-KŚZpNP, Szczecin.

Bereza, 2003

Bereza, T.: *Represje wobec przeciwników olektywizacji w województwie rzeszowskim* [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956)*. Red. J. Gmitruk, Z. Nawrocki, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, KŚZpNP, Rzeszów.

Bereza, 2005a

Bereza, T.: *Kolektywizacja wsi w powiecie tarnobrzesckim w latach 1948–1956* [w:] *Powiat tarnobrzesckim w latach 1944–1956*. Red. Z. Nawrocki, T. Zych, Tarnobrzesckie Towarzystwo Historyczne, Tarnobrzeg.

Bereza, 2005b

Bereza, T.: *Kolektywizacja wsi w powiecie mieleckim w latach 1948–1956* [w:] *Mielec i powiat mielecki w latach 1944–1956*. Red. Z. Nawrocki, J. Skrzypczak, Muzeum regionalne w Mielcu, Mielec.

Bereza, 2006

Bereza T.: *Polityczne i ekonomiczne aspekty kolektywizacji wsi w województwie rzeszowskim 1948–1956*. maszynopis niepublikowany, Rzeszów.

Bereza, 2007

Bereza, T.: *Kolektywizacja wsi w powiecie sanockim w latach 1948–1956* [w:] *Powiat sanocki w latach 1944–1956*. Muzeum Historyczne w Sanoku, IPN-KŚZpNP. K. Kaczmarek, A. Romaniak, Rzeszów-Sanok.

Bereza, 2009

Bereza, T.: *Kolektywizacja wsi w powiecie krośnieńskim w latach 1948–1956* [w:] *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956*. Red. K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, C. Nowak, IPN-KŚZpNP, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Rzeszów–Krosno.

Bereza–Chmielowiec, 2004

Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie 1946–1954. Red. T. Bereza, P. Chmielowiec, Rzeszów.

Bonusiak, 2012

Bonusiak, W., *Rozwój demograficzny Rzeszowa w latach 1945–1989* [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 4: *Rzeszów 1945–1989*. Red. W. Bonusiak, Urząd Miasta Rzeszowa, Rzeszów.

Borowiec, 2004

Borowiec, J.: *Aparat bezpieczeństwa a wojskowy wymiar sprawiedliwości. Rzeszowszczyzna 1944–1954*. IPN-KŚZpNP, Warszawa.

Borowiec, 2014

Borowiec, J.: *Polityka karna wobec przestępstw i wykroczeń funkcjonariuszy Urzędu bezpieczeństwa w województwie rzeszowskim (1944–1956)*. IPN-KŚZpNP, Rzeszów.

Bukala, 2017

Bukala, M.: *Meghamisított győzelem Az 1947. január 19-i lengyel szejm-választások a rzeszóvi vajdaságban. Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_2_bukala.pdf. (Letöltés: 2018.09.28.)

Chmielowiec, 2008

Chmielowiec, P.: *Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956*. IPN-KŚZpNP, Rzeszów.

Chmielowiec, 2006

Chmielowiec, P.: *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956*. IPN-KŚZpNP, Rzeszów.

Damien, 2002

Damien, T.: *Marks czy Maryja? Komuniści i Jasna Góra w apogeum stalinizmu (1950–1956)*. Wydawnictwo TRIO, Warszawa.

Davies, 1992.

Davies, N.: *Boże Igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Wydawnictwo Znak, Kraków.

Gruba–Stawiarski–Partyka, 1971

Gruba A. – Stawiarski K. – Partyka K., *Zagadnienia demograficzne, osadnictwo oraz warunki życia ludności [w:] Rzeszowskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*. Red. H. Paślowski, PWN, Warszawa.

Hilger, 2010

Hilger, A.: *Związek Sowiecki 1945–1991 [w:] Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego*. Red. K. Persak, Ł. Kamiński, IPN-KŚZpNP, Warszawa.

Iwaneczko, 2004

Iwaneczko, D.: *Urząd Bezpieczeństwa w Przemyślu 1944–1956*. IPN-KŚZpNP, Rzeszów.

Iwaneczko, 2012

Iwaneczko, D.: *Ogniwo strachu. Urząd Bezpieczeństwa w Lubaczowie*. IPN-KŚZpNP, Rzeszów.

Izdebski–Kaczmarek–Krzysztofiński, 2007

Twarze bezpieki w Polsce południowo-wschodniej 1944–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa. Informator personalny. Red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, Rzeszów.

Jarosz, 1998

Jarosz, D.: *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*. DiG, Warszawa.

Kaliński, 2012

Kaliński, J.: *Gospodarka w PRL*. IPN-KSZpNP, Warszawa.

Konefał, 2001

Konefał, J.: *Opór mieszkańców wsi Lipnica przed kolektywizacją*. „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 10.

Nawrocki, 1997

Nawrocki, Z.: *Rzeszowski aparat bezpieczeństwa wobec nastrojów społecznych związanych z chorobą i śmiercią Józefa Stalina*. „Studia Rzeszowskie”, nr 4.

Paczkowski, 2005

Paczkowski, A.: *Pół wieków dziejów Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Roszkowski, 2003

Roszkowski, W.: *Najnowsza historia Polski 1945–1990*. Świat Książki, Warszawa.

Sowa, 2011.

Sowa, A. L.: *Historia polityczna Polski 1944–1991*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Surdej, 2014

Surdej, M.: *Ostatni Leśni na Rzeszowszczyźnie [w:] Od Ostatnich Leśnych do „Solidarności”. Z dziejów opozycji politycznej i oporu społecznego w Polsce południowo-wschodniej (1956–1989)*. Red. M. Gliwa, M. Krzysztofiński, Rzeszów.

Szurek, 1971

Szurek, I.: *Przemysł [w:] Rzeszowskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*. Red. H. Paślawski, PWN, Warszawa.

Uliasz, 2011

Uliasz, A.: *Prasa regionalna jako nośnik propagandy stalinowskiej*. „Nowiny Rzeszowskie” o śmierci Józefa Stalina. „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, nr. 3.

Ważniewski, 1980

Ważniewski, W.: *Rozwój i działalność PZPR w województwie rzeszowski 1948–1975 [w:] Ruch robotniczy na ziemi rzeszowskiej 1918–1975*. Red. B. Syzdek, Warszawa.

Werblan, 2009

Werblan, A.: *Stalinizm w Polsce*. Towarzystwo Wydawnicze i Literackie Sp. z o.o., Warszawa.

Żaryn, 2003

Żaryn, J.: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa.

Rövidítések:

KC – Komitet Centralny

MBP – Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego

PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza

SD – Stronnictwo Demokratyczne

UB – Urząd Bezpieczeństwa Publicznego

WUBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
 ZMP – Związek Młodzieży Polskiej
 ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

¹ Werblan, 2009: 53–56.

² Davies, 1992: 714.; Paczkowski, 2005: 178. Jörg Baberowski, a sztálinizmust kutató német történész szerint ennek a rendszernek a legmélyebb tartalma éppen a terror volt, „a sztálinizmus és terror szinonimák” Baberowski, 2009: 7.

³ Kaliński, 2012: 18–21, 38–39, 49–51.

⁴ Werblan, 2009: 83.

⁵ Żaryn, 2003: 88–156.; Thiriet, 2002.

⁶ Rocznik, 1956: 32.; Gruba–Stawiarski–Partyka, 1971: 98.; Bukala, 2017.

⁷ Rocznik, 1956: 32, 41, 45.; Bukala, 2017.

⁸ Ważniewski, 1980: 368. A sztálinista korszakban a LEMP-ben elvégzett tisztogatások után a párt taglétszáma jelentősen csökkent a Rzeszówi vajdaságban. 1955-ben 49 010 tag volt. APRz fond: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Rzeszowie [A Lengyel Egyesült Munkáspárt Vajdasági Bizottsága, a továbbiakban: KW PZPR w Rzeszowie], sygn. 8692, Biuletyn informacyjny Egzekutywy KW PZPR w Rzeszowie nr 8, Rzeszów, XI 1955 r., k. 69.

⁹ AZHRL fond: Zjednoczone Stronnictwo Ludowe Naczelny Komitet Wydział Organizacyjny, sygn. 466, Biuletyn statystyczny nr 1. Stan organizacyjny, rozwój oraz działalność ogniw organizacyjnych ZSL w miesiącu październiku 1950 (oldalszám nélkül).

¹⁰ APRz, fond: Wojewódzki Komitet Stronnictwa Demokratycznego w Rzeszowie, sygn. 33, Analiza ewidencji członków i stanu organizacyjnego (załącznik do protokołu z posiedzenie prezydium WK SD w Rzeszowie odbytego w dniu 21 X 1955 r. z udziałem Wojewódzkiej Komisji Rewizyjnej i Wojewódzkiego Sądu Stronnictwa, k. 8.

¹¹ Ważniewski, 1980: 372, 392.

¹² Bereza, 2006: 257–259.; Jarosz, 1998: 108–109. Bövebben a Rzeszówi vajdaságban lezajlott kollektivizálásáról lásd: Bereza, 2005a: 107–118.; 2005b: 196–209.; 2007: 25–44.; 2009: 271–285.

¹³ Szurek, 1971: 140–162.

¹⁴ Bonusiak, 2012: 973.

¹⁵ AIPN Rz, sygn. 04/20, Telefonogram do szefów WUBP, Warszawa, 4 III 1953 r., k. 1.

¹⁶ Józef Stalin nie żyje. Do Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, Rady Ministrów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. *Nowiny Rzeszowskie*, 1953, nr 57, p. 1.; Do Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, Do Rady ministrów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Do Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Uo. p. 3.

¹⁷ Roszkowski, 2003: 262–263.

¹⁸ Bereza, 2006: 210.; Uljasz, 2011: 121–134.

¹⁹ Więcej uwagi sprawie wzrostu i regulowania składu partii. *Nowiny Rzeszowskie*, 1953, nr 72, p. 1.

²⁰ AIPN Rz, sygn. 04/20, Pismo zastępcy szefa WUBP w Rzeszowie kpt. A. Mickiewicza do Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego, Rzeszów, 5 III 1953 r., k. 4–5; Nawrocki, 1997: 116–117.

²¹ AIPN Rz, sygn. 04/21, Pismo PUBP w Brzozowie do naczelnika Wydziału Ogólno-Organizacyjnego WUBP w Rzeszowie, Brzozów, 14 IV 1953 r., k. 11–19; AIPN Rz, sygn. 04/22, Sprawozdania z przebiegu pracy operacyjnej PUBP w Przeworsku i oceny politycznej z przebiegu dni w czasie choroby i po śmierci tow. Stalina, Przeworsk, 14 IV 1953, k. 77; AIPN Rz, sygn. 04/204, Sprawozdanie z pracy śledczej Referatu Śledczego PUBP w Lubaczowie za okres 1 III – 30 III 1956 r., Rzeszów, 28 III 1956 r., k. 71; Nawrocki, 1997: 117–121.

²² Nawrocki, 1997: 123–124.

²³ Sowa, 2011: 186–194.

²⁴ Az események az ötvenes évek elején Lengyelország északi részén található Gryficei járásban történtek, amikor jelentős hatalmi túlkapasra került sor a paraszttal szemben a gabona átvétele során. Ugyanakkor a parasztok panaszaik nyomán az elkövetőket 1951-ben egy kirakatperben elítélték. A gryficei eseményekről lásd: Benken, 2014.

²⁵ Konefał, 2001: 240–244.; Bereza, 2003: 293–310.

²⁶ APRz, fond: KW PZPR w Rzeszowie, sygn. 3, Protokół z III wojewódzkiej konferencji partyjnej w Rzeszowie odbytej w dniach 3–4 V 1953 r., k. 3–88.

²⁷ Az ügyek felülvizsgálata után minden kiszabott halálbüntetést letöltendő börtönbüntetésekre változtattak. Lásd: Borowiec, 2004: 257–258.; Bereza–Chmielowiec, 2004: 34, 42, 59, 62, 64.; Surdej, 2014: 60–62.

²⁸ Borowiec, 2004: 209.

²⁹ APRz, fond: KW PZPR w Rzeszowie, sygn. 8579, Informacja Referatu Sprawozdawczego Wydziału Organizacyjnego KW PZPR w Rzeszowie dla sekretarzy, kierowników wydziałów KW, Rzeszów, 29 IV 1954 r. k. 33–34; Bereza, 2006: 219.

³⁰ Bereza, 2006: 203, 219, 229.

³¹ AIPN Rz, sygn. 04/48, Telefonogramy szefa WUdsBP w Rzeszowie za I–VI 1955 r.; AIPN Rz, sygn. 04/81, Sprawozdanie miesięczne Referatu Wiejskiego WUBP w Rzeszowie za miesiąc X i XI 1954 r. do Inspektoratu Wiejskiego MBP w Warszawie, k. 22–36; APRz, fond: KW PZPR w Rzeszowie, sygn. 8579, Informacja Referatu Sprawozdawczego Wydziału Organizacyjnego KW PZPR w Rzeszowie do sekretarzy, kierowników, Wojewódzkiej Komisji Kontroli Partyjne, Rzeszów, 14 XI 1954 r., k. 56–57; AIPN Rz, sygn. 04/248, Meldunek dzienny do kierownika WUdsBP w Rzeszowie, Radymno, 10 V 1955 r., k. 2; AIPN Rz, sygn. 04/202, Sprawozdanie kierownika delegatury ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Lubaczowie za I kwartał 1955 r. do kierownika WUdsBP w Rzeszowie, Lubaczów, 1 IV 1955 r., k. 1–2; AIPN Rz, sygn. 04/272, Sprawozdanie kierownika PUdsBP w Strzyżowie za okres 10 XI – 31 XII 1954 r., Strzyżów, 3 I 1955 r., k. 5; Bereza, 2006: 220.

³² Bereza, 2006: 220–221.

³³ Izdebski–Kaczmarek–Krzysztofiński, 2007: 16–18.; Iwaneczko, 2004: 30.; Iwaneczko, 2012: 90.; Chmielowiec, 2006: 48.; Chmielowiec, 2008.

³⁴ Hilger, 2010: 56–57.

³⁵ Izdebski–Kaczmarek–Krzysztofiński, 2007: 16–18.; Iwaneczko, 2004: 30.; Iwaneczko, 2012: 90.; Chmielowiec, 2006: 48.; Chmielowiec, 2008: 60–61.

³⁶ Iwaneczko, 2004: 30.; Iwaneczko, 2012: 88, 90.

³⁷ APRz, fond: KW PZPR w Rzeszowie, sygn. 8579, Informacja Referatu Sprawozdawczego WO KW PZPR w Rzeszowie do sekretarzy, kierownik wydziałów, WKKP, Rzeszów, 5 II 1955 r., k. 64; Informacja Referatu Sprawozdawczego WO KW PZPR w Rzeszowie do sekretarzy, kierownik wydziałów, WKKP, Rzeszów, 8 III 1955 r., k. 71–72; Bereza, 2006: 203, 223, 228, 234.

³⁸ APRz, fond: KW PZPR w Rzeszowie, sygn. 8579, Informacja Referatu Sprawozdawczego WO KW PZPR w Rzeszowie do sekretarzy, kierownik wydziałów, WKKP, Rzeszów, 6 V 1955 r., k. 82; Bereza, 2006: s. 223.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.3.

Varsányi Erika:
Egy élet a sok közül...
A szociáldemokrata Kovács János kálváriája

Bevezetés

Kovács János azon 190 szociáldemokrata¹ képviselő egyike, akik az 1944–1949 közötti három parlamenti ciklus valamelyikében (vagy mindegyikében) részt vehetett – hosszabb-rövidebb – ideig az ország ügyeinek intézésében. 1944 decemberében és az 1945. áprilisi, valamint a júliusi kiegészítések következtében összesen 129 szociáldemokrata (közülük 27 a szabad szakszervezetek jelöltjeként) került be az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Az 1945. novemberi választások alkalmával megőrizte mandátumát 59 fő, újonnan lépett be a törvényhozásba 15 fő.² Az 1947–1949 között ülésező országgyűlésben a pártból való tömeges kizárások és mandátummegvonások következtében nagy volt a fluktuáció, ekkor 92 szociáldemokrata jutott be a parlamentbe. Közülük 46 volt az újonnan érkező, többségük pótképviselőként foglalta el párttársai megüresedő helyét. Több mint félszázán két vagy három ciklusra is kaptak felhatalmazást választóiktól közös céljaik, terveik érvényesítésére, illetve megvalósítására. Így például Faragó László, Halász Alfréd, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Révész Mihály, Szakasits Árpád, továbbá Fischer József, Kovács József, Pozsgai Gyula, Szélig Imre, Takács Ferenc stb.

A Magyar Kommunista Párt³ drasztikus hatalmi törekvéseivel, a két munkáspárt kieroszakolt egyesítésével, a többi koalíciós párt likvidálásával ellehetetlenítette a demokratikus kormányzást, teret engedve a féktelen, diktatórikus módszereknek, kegyetlen és törvénytelen eszközök alkalmazásának, megteremtve az embertelen intézkedéseket végrehajtó, a politikai hatalomnak engedelmessé igazságügyi apparátust, erőszakszervezeteket, a politikai rendőrség Államvédelmi Osztályát, majd az Államvédelmi Hatóságot. Létrehozta a megalázó körülményeket, brutális bánásmódot biztosító büntetés-végrehajtási intézmények sokaságát. Börtönök, internálótáborok, kényszermunkatáborok voltak hivatottak az ellenségnek vélt, jobboldalinak bélyegzett kigazdapártiak, szociáldemokraták, osztályidegennek tartott arisztokraták, művészek, értelmiségiek, a régi rezsim magas rangú tisztviselői, vezérkari tisztjei társadalomból való kirekesztésére, megfélemlítésére, megalázására.⁴

A magyar szociáldemokrácia megsemmisítése érdekében a hatalom igen változatos, kegyetlen eszközöket és módszereket, a törvénytörő intézkedések gazdag tárházát vonultatta fel a kommunista párttal való fúziót elutasító, jobboldalinak vélt szociáldemokraták ellen, de nem volt kíméletes azokkal az egykori szociáldemokratákkal sem, akik nemcsak nem elleneztek a két párt egyesítését, hanem aktív közreműködői voltak az úgynevezett munkásegység megteremtésének. A vizsgált periódusban 37 szociáldemokrata képviselő lett koncepció per áldozata. Közülük Némedi Varga Jakab, Ries István, Szeder Ferenc, Tolnai József a fogságuk alatti bántalmazások következtében életüket veszítették. Néhányan „csak” internálótáborokban vészték át bűn nélküli büntetésüket, mint például Csaplár Péter és Visnyei Sándor Recskén, vagy Oroszi Ferenc és Kovács János Kistarcsán. Sok esetben azonban a családtagoknak is bűnhődniük kellett.

Így – többek között – Szakasits Árpád, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének feleségét vádemelés nélkül, súlyos betegen Vácon tartották fogva 4 és fél évig, ott is halt meg. Leányát, Schifferné Szakasits Klárát öt gyermekével kitelepítették Debrecenbe, vejét, Schiffer Pált koncepció perben halálra ítélték (majd büntetését életfogytiglani fegyházra változtatták), apját kitelepítették Hortobágyra. Ries István igazságügyi miniszter feleségét vádemelés nélkül a váci fegyházkórházban „kezelték”, majd a nyíregyházi szegényházba került, és rendőri felügyelet alatt tartották. Kisházi Ödön családját kitelepítették Berettyóújfaluba, Vajda Imre feleségét Fehérgyarmatra. Faragó Lászlónét 1951-ben kitiltották a fővárosból, és kitelepítették Heves községsbe; férje ekkor már közel egy éve nádudvari kényszerlakhelyén tartózkodott. A feleségnek hosszas utánajárással sikerült elérnie, hogy engedélyezzék, büntetését férjével együtt Nádudvaron töltsse le.⁵ Megfosztottak mandátumától, összes funkciójától, állásától és kizárták a pártból 23 képviselőt, 9 fő viszont önként lemondott minden tisztségéről, s vállalta a következményeket. Többeket ért zaklatás, mellőzés, jelentős anyagi kár.⁶ Bán Antal, Kéthly Anna, Peyer Károly, Szélig Imre és még négy képviselőtársuk pedig az emigrációt választotta. Összességében a mandátumot szerzett szociáldemokratáknak több mint 40%-a valamilyen szinten a törvénytörő intézkedések kárvallottja lett, nem szólva a hozzátartozóikat ért megaláztatásokról s az ellenük fogatosított kényszerintézkedésekről. A törvénytelen eljárások szociáldemokrata áldozatainak népes

táborából Kovács János sorsának bemutatására azért vállalkoztam, hogy mind több egyszerű, kevésbé ismert, „közkatona” tragédiája is bekerüljön a történelmi köztudatba.

Kovács János életútja a letartóztatásig

Kovács János (1895–1996) egy debreceni ötgyermekes munkáscsalád tagjaként már egészen fiatalon hozzácsokolt a fizikai munkához. Korán megözvegyült édesanyja alkalmi kereseteiből csak igen szerény megélhetést tudott biztosítani gyermekei számára. János fia alig múlt hét éves, amikor fivérével gondoskodnia kellett a tüzelőről. A környező erdőben lehullott gallyakat szedegették össze és a hátukon cipelték haza. Kilencévesen elszegődött nyaranta téglát hordani a helybeli Nemes Sándor kőművesmesterhez. A munkaidő reggel 6 órától este 6-ig tartott, a napi fizetség mindössze 47 krajcárt tett ki. Munkaadója azonban nemcsak dolgoztatta, hanem hozzájárult testi és szellemi fejlődéséhez is azáltal, hogy felolvastatott vele esténként a *Népszavából*.⁷ Ellenszolgáltatásként vacsorát, vasárnaponként húsz krajcárt is adott neki. Így ifjúkorában nemcsak a kemény fizikai munkához szokott hozzá, hanem a rendszeres olvasáshoz is, ugyanakkor betekintést nyert a korabeli szociáldemokrata mozgalom ügyeibe. Őt elemi elvégzése után napszámosként, majd inasként ismerkedett a szakmával. 1910-ben kezdte meg tanoncéveit, egy éven belül bekapcsolódott az ifjúmunkások szervezetébe, 1912-ben beválasztották a vezetőségbe. Majd négy év elteltével kőművessegédként belépett a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségébe (MÉMOSZ).⁸ Munkát előbb szülővárosában, majd Kassán, Kolozsváron, utóbb Budapesten kapott.

Kenyérkereső pályáját és a szociáldemokrata mozgalomba való aktívabb bekapcsolódását az első világháború megpecsételte. Alig húszesztendős, amikor katonai szolgálatra az olasz frontra küldik. Háromévi frontszolgálat után, 1918. november közepén tért haza Debrecenbe, ahol ekkor már javában érlelődött a forradalmi hangulat, új politikai csoportok, szervezetek alakultak, létrehozták a polgárőrséget, aminek Kovács is tagja lett, majd rövidesen előléptették szakaszparancsnokká. Kovács János felfigyelt az új munkaspártra, és képviselőit rokonszenvesnek találta. A KMP-ben vélte felfedezni mind a saját, mind az ország jövőjének megalapozóját. Ezért fordított hátat a szociáldemokrata mozgalomnak, és időlegesen átpártolt a KMP-hez. A proletárdiktatúra alatt a Vörös Őrség szakaszparancsnokaként teljesített szolgálatot, részt vett a felvidéki hadjáratban, többek között Miskolc visszafoglalásában is.

A kommun bukását követően egy ideig különböző településeken bujdosott, míg Tiszadobnál el nem fogták a románok. Ekkor kapott először ízelítőt az üldözöttek megpróbáltatásaiból (különböző kegyetlenkedések, verések, internálótábor, hadifogság). Kezdetben néhány napra a tiszadobi Andrassy-kastélyban helyezték el, ahol már több mint száz sorstársa élvezte a román katonák és a magyar tiszti különítményesek „vendégszeretetét”. Emlékei szerint három napon át éjjel-nappal ütötték-verték őket, a negyedik gyalogmenetben Balmazújvárosra, a község háza pincéjébe kísérték a menetet. Onnan Debrecenen át Nyíregyházára, az internálótáborba vezényelték a foglyokat, ahol szinte elviselhetetlen körülményeket teremtettek számukra. Novemberben kerültek a bukaresti lágerbe. Ott bátyjával már az első pillanattól a szökést tervezgették. Majd végül, jó szándékú, segítőkész magyar embereknek köszönhetően, kalandos úton visszatérhettek a szülővárosukba.⁹ Kovács János rövidesen megtalálta helyét munkás társai körében, szakmájában azonban nem tudott elhelyezkedni, ezért átmenetileg fakivágással próbálta megélhetését biztosítani.

A román csapatok kivonulását követően sorstársaival hozzákezdtek az építőmunkások újraszervezéséhez, és Kovács János 1919-ben belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP),¹⁰ melynek a két munkáspárt kényszerfúziójáig, 1948-ig tagja is marad, akkor átigazolták a Magyar Dolgozók Pártjába (MDP).¹¹ A szociáldemokraták körében kivívott tekintélyét és népszerűségét bizonyítja a helyi és a kerületi titkárválságok idején az ő megválasztása, illetve megbízása 1933-ban és 1935-ben. A párt országos vezetősége 1933-ban pályázatot írt ki Debrecenben a felmentett párttitkár posztjának betöltésére. A beérkező 5 pályázat elbírálására összehívott értekezleten Mónus Illés képviselte a központi vezetőséget. Kovács János pedig annak ellenére kapta meg a szavazatok 86%-át, hogy nem is pályázott, sőt, amikor egyik tagtársa a helyszínen javasolta indulását a választáson, ő határozottan tiltakozott ellene. A nagyarányú támogatottságra tekintettel és hosszas rábeszélésre néhány hónapra elvállalta a megtisztelő, de nagy felelősséggel járó feladatot. 1935-ben a nemzetgyűlési választások kapcsán felmerülő többletmunka meghaladta Szekeres Sándor helybeli párttitkár teherbíró képességét, és helyette átmenetileg Kovács Jánost bízták meg a titkárság vezetésével.¹² 1939. január elsejével a párt központi vezetőségének döntése következtében a debreceni és a tiszántúli kerületi titkárság vezetője lett. Ebbéli működéséről megoszlik a kortársak véleménye. Bár korrektségéhez, tisztességéhez nem férhetett kétség, elődje, az egykori tiszántúli kerületi titkár, Erdei István úgy vélte, képességeihez mérten túl nagy feladatot kapott, minden igyekezete ellenére „nem tudta átfogni még Debrecen sem, nehogy az őt vármegyét”, de vitathatatlan, hogy „egy nagyon jó szándékú ember volt”.¹³ Hasonlóan vélekedett róla Kállai Sándor, az egykori Hajdú-Bihar megyei szociáldemokrata funkcionárius is. Szerinte 1945-től alkalmatlansága ellenére elfogadták a párttitkári poszton, mivel Szakasits Árpád „állt mögötte”, és egyengette politikai

karrierjét.¹⁴ Egy másik kortárs így emlékezett rá: „Kovács János egy nagyon jópofa építőmunkás [...] kőműves, [...] de nagyon fogékony volt a társadalmi gondok, társadalmi kérdések iránt.”¹⁵

1920 júniusában, miután engedélyezték a MÉMOSZ debreceni csoportjának ismételt megalakítását, az alakuló közgyűlésen Kovács János bekerült a vezetőségbe. 1932-ben beválasztották az országos vezetőségbe is, melynek 1944-ig többszöri újraválasztása folytán a tagja is maradt. Mindamellettt igen aktív szervezőmunkát végzett szülővárosa és a környező települések építőmunkásai körében. Szívesen ment a szomszédos falvakba, ahol gyűléseket tartott, vagy éppen Debrecenbe invitálta különböző párt- vagy szakszervezeti rendezvényekre az ott dolgozókat. A debreceni építőmunkások tisztújító gyűlésén 1936 májusában a szervezet elnökévé választották, majd 1938-ban néhány hónapig a MÉMOSZ tiszántúli kerületének titkári tisztségét is ellátta. A korabeli rendőrségi jelentések tanúsága szerint ő volt a fő szervezője a segédek és szakmunkások sztrájkjainak, értelmi szerzője az iparügyi miniszterhez készített beadványnak, melyben bérkövetelésük teljesítésének megtagadása esetén általános munkabeszüntetést helyeztek kilátásba.¹⁶

A felfelé ívelő párt- és szakszervezeti karrierje és több, országos szintű társadalmi és politikai funkciója révén komoly elismertségre és tekintélyre tett szert a két világháború közötti Magyarországon. 1930-tól tagja volt az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI)¹⁷ vezetőségének, később a debreceni választmányának is. 1938-ban a tömegessé váló munkanélküliség, az egyre gyakoribb sztrájkok miatt a kormány Országos Munkabérmegállapító Bizottság létrehozását határozta el, melyben a tiszántúli kerületi munkavállalók képviselőjévé az iparügyi miniszter Kovács Jánost nevezte ki.¹⁸ A feladata az volt, hogy elsősorban a vidéki gyűléseken (Hajdúszoboszlón, Hajdúböszörményben, Balmazújvárosban, Kisvárdán, Nyíregyházán stb.) tájékoztassa az építőmunkásokat a Bizottság tevékenységéről s a 74 fillérben megállapított órabérminimumról.

A funkcióval járó feladatok végzése során azonban meglehetősen sok atrocitás és kellemetlenség érte. A hatóságilag engedélyezett összejöveteleken a „rendet” falun a csendőrség és a főjegyző, városban a rendőrség felügyelte, illetve biztosította, miközben minden eszközt bevetettek az előadó mondandójának megzavarására. Például a Balmazújvárosban tartandó tájékoztatóra a hatósági rendfenntartók (négy gyalogos és két lovas csendőr) megkésve érkeztek, és minden előzetes informálódás nélkül azonnal feloszlatták a gyűlést. Az előadót és az őt fogadó szaktársát a község háza pincéjében lévő cellába zárták, majd öt csendőr jelenlétében megkezdődtek a kihallgatások, másnap pedig a csendőrparancsnokságon folytatódtak. A durva és arrogáns csendőr alhadnagy előtt Kovács csak két községi esküdt jelenlétében volt hajlandó igazolni magát. Ám a szóbeli közlése igazát bizonyító okmányok (MÉMOSZ-igazolvány, OTI választmányi tagsági okmány, iparügyi miniszter kinevezési okirata) egyikét sem volt hajlandó a tiszt hitelesnek elfogadni. A határozott és az igazát mindenáron bizonyítani akaró munkásember, mellesleg párt- és szakszervezeti funkcionárius, követelte, vitessék őt a két tisztességes tanúval együtt az ügyészségre. Ennek ódiumát a kihallgatója bizonyára nem merte vállalni, és inkább eltávozásra utasította Kovácsot. Ő azonban nem hagyta annyiban a dolgot, feljegyzést készített a vármegye főispánjához, melyben az ügy kivizsgálását kérte. Két hónappal később a debreceni csendőrkerületi parancsnokságon megtartott tárgyaláson további hivatalos vizsgálatot rendelt el a tárgyalást vezető őrnagy. Kovács meghurcoltatása ellenére sem kérte a kihallgató alhadnagy megbüntetését, mivel fizikailag őt akkor nem bántalmazták. Kisvárdán a gyűlésre kijelölt vendéglőben várakozó építőmunkás-tömegből az időlegesen munkanélkülivé váltakat a csendőr kiutasította. A maradék 8 fő részére viszont az előadó nem volt hajlandó a tájékoztatót megtartani. Nyíregyházán csak „kisebb afférja” volt a hatóság megbízottaival – idézte fel Kovács János.¹⁹

1940-ben néhány hónapra meg kellett válnia társadalmi és politikai tisztségei gyakorlásától, mivel májusban katonai behívót kapott. Kezdetben küldöncként foglalkoztatták, ami csupán napi 8 órai elfoglaltságot jelentett számára, a többi idejével szabadon rendelkezhetett, eljárhatott a Margit Munkásotthonba és kapcsolatot tarthatott elbarátaival, egészen addig, míg Balázs András csendőr tiszthelyettes nem tájékoztatta feletteseit a következőkről: Kovács János „bizalmas katonai szolgálat teljesítésére való alkalmazása nem kívánatos”, tekintettel, arra, hogy ő az SZDP debreceni körzetének titkára. Ezért más beosztásba helyezését, továbbá bizalmas megfigyelését javasolta. Ezt követően osztották be fegyveres katonai alakulathoz, és vezényelték Kolozsvárra, az év végén azonban leszerelték.²⁰

1944 márciusától újabb és újabb kihívásokra kellett reagálni a korabeli szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetőknek is. A német megszállás okozta riadalom, az SZDP-t betiltó belügyminiszteri rendelet, az illegalitás körülményeihez való alkalmazkodás próbára tette a régi, rutinos politikusokat is. Veszélybe kerültek a különböző pártanyagok, tagnévsorok, a *Népszava* előfizetőinek jegyzéke, amelyek birtokában a Gestapo könnyűszerrel kézre keríthette volna a körzet prominens szociáldemokratáit. A dokumentumok megsemmisítése helyett, Kovács gyors intézkedésének köszönhetően, a munkásotthoni gondnok lakásának küszöbe alá rejtették az iratokat, amelyek szerencsésen átvészelték a zűrzavaros időszakot, és így számosan elkerülhették a meghurcoltatást. Ebben azonban különös szerepe volt a helyi politikai nyomozó osztály vezetőjének, Czerovszky Zoltánnak, aki felajánlotta: ha tudomására jut, hogy a németek mikor tervezik a szociáldemokrata vezetők letartóztatását, értesíteni fogja Simon János szaktársukat, akivel minden este találkozott.²¹

A korrekt hírközlésnek köszönhetően sokaknak, köztük Kovács Jánosnak is, ekkor még sikerült elkerülni a letartóztatást. Ám családjától távol, bujdosnia kellett, testvéreinél és ismerőseinél kapott hosszabb-rövidebb ideig menedéket és munkát Hajdúböszörményben, mígnem a Gestapo május elején minden elővigyázatossága ellenére a nyomára jutott. Kihallgatása során ügyesen színlelte az „amnéziást”, aki nem emlékszik semmire, s nem tud pontosan semmit sem a mozgalomról, sem egyes szereplőiről, a párt dokumentumokról viszont határozottan állította, hogy azokat elégették, mivel nem akarták illetéktelen kezekbe juttatni. Az egyhetes kínvallatás során változatos bánásmódban részesült, de a pofonok, kutyakorbács, falhoz állítás sem hozta meg a várt eredményt, ha összeesett, felocsolták. Azonban terhelő vallomást nem tudtak kicsikarni tőle. Valószínű a Gestapo számára értéktelennek minősülő vallomása is közrejátszott abban, hogy rövidesen átadták a magyar rendőrségnek.²²

Ekkor már volt némi tapasztalata a letartóztatottakkal szembeni magyar bánásmódot illetően is. (Először az 1920-as évek elején egy ártatlan tréfának is tekinthető dolog, a Munkásotthonból vidáman hazatérő társaival kalapjukra tűzött ominózus követelés: „Munkát! Kenyeret! Nyolc óra munkaidőt!” váltotta ki a hatóság szigorát. Ám, bizonyára kellő megfontolás után, a bűnük nem bizonyult olyan súlyosnak, hogy az eset miatt komoly elzárásra került volna sor. Így azután három nap elteltével valamennyiüket szabadon engedték.²³) Ez alkalommal nem jutott azonnal a már korábban letartóztatott párttársai sorsára. Meglepő módon az őt kihallgató dr. Kovács Gábor rendőr százados igen emberségesen bánt vele, engedélyezte, hogy családja kétnaponta meglátogathassa. A felesége hozta a hírt, hogy Kabók Lajos parlamenti képviselő, vasas szakszervezeti tisztségviselő intézkedni készül a letartóztatott vidéki titkárok ügyében. Pár nap múlva a százados közölte vele, hogy felsőbb utasításra elrendelték internálását, és javasolta, hogy fellebbezzon, ő azonban nem látta értelmét. 1944 júliusában Kabók közbenjárására rendőri felügyelet mellett szabadon engedték több párt- és szakszervezeti funkcionáriussal együtt.²⁴ Ő azonban nehezen viselte a „szabadulással” járó kööttségeket, a lakhelyelhagyási tilalmat, a heti háromszori jelentkezést a rendőrhatalomnál. Augusztus 20-án beszüntette a további jelentkezési procedúrát, és elhagyta otthonát. Egy Hajdúnánás környéki tanyán talált munkát és menedéket, és a gazda azt is megengedte, hogy családja is oda költözzön.

A szerencsés véletlennek köszönhető, hogy a szovjet tüzérség parancsnoka, aki a tanyavilágnak szintén ezen a részén rendezte be főhadiszállását, felajánlotta, hogy hazaviszi a családot Debrecenbe, miután az „felszabadult”. Kovács János visszatérve szülővárosába, azonnal felvette a kapcsolatot a helyi kommunista párt képviselőivel, s csatlakozásra biztatta saját párttársait is. Úgy gondolta, hogy rövid időn belül létre tudják hozni az „egyesített munkáspártot”.²⁵ Szotnyikov alezredes, a szovjet városparancsnok 1944. október 24-ére magához rendelte a helyi szociáldemokrata vezetőket Kovács János társaságában, aki előadta a párt újjászervezésével kapcsolatos elképzelésüket. Közölte, hogy a szociáldemokrata vezetőkkel úgy határoztak, nem kívánnak saját külön pártot létrehozni, egyébként folyamatban van a kommunista párt megszervezése. Szotnyikov ismertette a nagyhatalmakkal kötött megállapodást, miszerint az „összes felszabadított területen” minden korábbi politikai pártot meg kell alakítani, s azokból kell létrehozni a „Magyar Nemzeti Kormányt”. Majd utasította a szociáldemokrata delegációt, hogy lássanak hozzá a saját pártjuk megszervezéséhez.²⁶ Azt követően megalakították az ideiglenes pártvezetőséget, amiben Kovács János a titkári posztot kapta, és tagja lett annak a háromtagú bizottságnak is, amelynek feladata a kapcsolatfelvétel volt a kommunista párttal, és hetenkénti közös megbeszéléseken való részvétel.

A két munkáspárt kezdetben korrektnek tűnő együttműködése tiszavirág-életűnek bizonyult. Az első komoly konfliktusra már 1944 novemberében sor került. Ugyanis a kommunisták megszegték a közös lapkiadással kapcsolatos megállapodást. Kovács Jánosnak igen nagy csalódást okozott, hogy a partnerpárt előzetes megbeszélés nélkül, önállóan *Néplap* címmel, november 15-én megjelentette saját orgánumát.²⁷ A szociáldemokrata *Népszava* a központi napilap folytatójaként (73. évfolyam, 1. száma) csak 1945. január 26-án láthatott napvilágot, előbb Debrecenben, majd február 23-tól Budapesten. Ugyanazon a napon Debrecenben helyi lapként megjelent a *Tiszántúli Népszava* első száma is.²⁸ Egyébként korábban a budapesti *Népszava*-szerkesztőségben dolgozó Andreánszky István sietett a debreceni párttársai segítségére, és elsősorban neki köszönhető a lap megindítása, valamint annak a bárándi malombérlőnek a felkutatása aki öt mázsa lisztet bocsátott a helyi SZDP rendelkezésére, hogy megvehessék azt a szedőgépet, amin a *Népszavát* elő tudták állítani.²⁹

Kovács János aktív közreműködésével, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaival közösen december 5-én megalakították a Debreceni Nemzeti Bizottságot. Majd pártja képviselőjeként egyik aláírója lett a város lakossága nevében készült felhívásnak, amelyben a helybeli Nemzeti Bizottság arra szólította fel Budapest és a Dunántúl népességét, valamint a magyar királyi honvédséget, hogy ne harcoljanak tovább a németek oldalán, és csatlakozzanak a szovjetekhez. A „Fordítsátok fegyvereiteket az elnyomó németek ellen” című dokumentumot szovjet repülőőről szórták le az országnak azokon a területein, ahol még folytak a harcok.³⁰

A december 14-én megalakított 17 tagú testületbe, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságába bekerült három szociáldemokrata egyikeként Kovács János aktív szerepet vállalt a körülményekhez igazodó, rendhagyó nemzetgyűlési „választások” lebonyolításában. Miután december 16-án elsőként között maga is mandátumhoz jutott, hozzáláthatott a rá osztott feladat megoldásához: Jászberényben, Orosházán, Szolnokon

tartandó népgyűlések megszervezéséhez, amelyeken sor került a helybeli pártok jelöltjeinek többnyire „közfelkiáltással” vagy „éljenzéssel” történő megszavazására.³¹ Az egyes településekre való eljutást a szovjet parancsnokság biztosította teherautóval történt, ugyanakkor a városparancsnok gondoskodott a szervezők ellátásáról, katonai menetlevélről és sofőrrel is. A választási ceremónia befejeztével a leendő képviselőket Debrecenbe vitték, és a városközpont patinás szállodájában, az Arany Bikában helyezték el őket.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés kétnapos (december 21–22.) ülését követően megszaporodtak Kovács János párt- és társadalmi tisztségei, feladatai. Tagja lett a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának,³² majd Debrecen és Hajdú megye törvényhatósági bizottságának, emellett az újjászervezett SZDP városi és megyei titkári funkcióját is betöltötte, sőt beválasztották az országos vezetőtestületbe is. Majd az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások során ismét bekerült a törvényhozásba, ám ott nemigen aktivizálta magát. Mindössze egyetlen alkalommal hallatta szavát, az 1947. februári 20-ai ülésen, az Építés és Közmunkaügyi tárca költségvetési vitájakor. A költségvetést összességében a maga és a pártja nevében is elfogadta, de számos javaslattal kívánta kiegészíteni. Különösen vidékfejlesztéssel kapcsolatos intézkedéseket, szociális és kulturális intézmények létesítését szorgalmazta, és az ezekkel kapcsolatos beruházások szükségességét hangsúlyozta. Javasolta például a falusi úthálózat fejlesztését, járdák építését, óvodák, iskolák, kultúrházak, szülőotthonok, gyermekotthonok létesítését, valamint a háború alatt alaposan megsérült debreceni református nagytemplom rendbehozatalát.³³

Eredeti szakmájához kapcsolódó polgári foglalkozásra a koalíciós idők kezdetén nemigen gondolhatott. Az első szakmai megbízást 1948 januárjában kapta az egykori népi író, Darvas József építés- és közmunkaügyi minisztertől, aki ideiglenesen a Debreceni Építési Hivatal vezetésével bízta meg. Pár hónap múlva a megalakuló öt Építési Főigazgatóság közül a debreceni élére nevezték ki, majd főtanácsosi rangra emelték Kovácsot. Fennhatósága alá a Hajdú, Bihar, Szolnok, Szabolcs, Szatmár megyei Építési Hivatalok tartoztak. 1949 novemberében igazgatóhelyettesi kinevezést kapott Budapesten a Mezőgazdasági és Telepítés Tervező Iroda Nemzeti Vállalathoz. Az ottani ténykedése azonban rövid ideig tartott, ugyanis a tárcánál miniszterváltásra került sor.

Az internálás évei

Az új építés- és közmunkaügyi miniszter Sándor László debreceni kőműves lett. 1950. április 6-án tartott bemutatkozó beszédek a leendő munkatársai tudakozódtak az ismeretlenségből felbukkanó miniszter felől, és földijéhez, Kovács Jánoshoz fordultak információért. Ő akkor felidézte a közte és Sándor László között 1938-ban, szülővárosában lezajlott incidenst. Előadta, hogy a MÉMOSZ vezetősége megbízta őt, hogy tárgyaljon a munkaadókkal és próbáljon velük béremelés ügyben megegyezésre jutni, de ha a tárgyalás nem vezetne eredményre, szervezze meg a sztrájkot. Miután nem tudtak semmiféle megállapodásra jutni, nem volt más lehetőség, mint felkészülni a munkabeszüntetésre. Amikor már-már sikerült a munkások többségét az ügy érdekében megnyerni, a tanácskozásukon megjelent az akkor még párton és szakszervezeten kívüli kőműves, a most hivatalba lépő új miniszter, és durván becsmérelte a MÉMOSZ vezetőit és tevékenységüket, majd szétkergette a sztrájkolni szándékozókat. Sándor és Kovács között kemény szóváltás után tettelegességig fajult a vita. E történet egyik fültanúja a hallottakról beszámolt a miniszteri székfoglaló után Sándor Lászlónak. Ő a hír hallatán nem késlekedett, hozzálátott Kovács János szakmai ellehetlenítéséhez és politikai megbélyegzetéséhez. Néhány nappal az események után Fodor Gyula, a tárca államtitkára – minden bizonnyal miniszteri utasításra – azonnali hatállyal felmentette állásából Kovácsot.³⁴ Ő azonban nem is sejtette, hogy mi vagy ki munkálkodik ellene a kulisszák mögött, ezért a felmondó levél kézhezvétele után azonnal felkereste az államtitkárt, és bejelentette: pártfegyelmet kér maga ellen ügye tisztázása érdekében. Fodor egyetértőleg támogatta kérését, és felszólította a személyzeti osztály vezetőjét az eljárás lefolytatására. Ám a terv meghíúsult, mert Kovács egyik „jóakarója” időben tájékoztatta a minisztert a készülő eseményről. Ekkor Sándor László a debreceni incidens nyilvánosságra kerülését megakadályozandó, a maga védelmében leállította a fegyelmi ügyet.

A felmondó levél érkezése (1950. április 14-én) éjjelén az Államvédelmi Hatóság (ÁVH)³⁵ három munkatársa felkereste Kovácsot budapesti lakásán, és elvitték úgymond „kihallgatásra”. A hírhedt Andrassy út 60.-ban 10 napot töltött magánzárában, majd Kistarcsára, az internálótáborba szállították.³⁶ Ott kapta kézhez az 1717/1950. számú véghatározatot, ami szerint internálása szükségességét „a népgazdaság elleni káros tevékenysége” tette indokoltá. Fellebbezésre elvileg lehetőséget adtak, ám a belügyminiszternek címzett beadványára soha nem kapott választ.³⁷ Egyébként letartóztatásának közvetlen okaként a szabotázszt jelölték meg, de bűnlajstromán szerepelt a Gestapó és a magyar politikai rendőrséget kiszolgáló besúgótevékenység is.³⁸ A Bernátkúton 1952. szeptember 29-én vele készült „Gyanúsított jegyzőkönyv” tanulsága szerint minden bűnét „beismerte”. Vállalta jobboldali beállítottságát és azt is, hogy az 1947-es választásokon agitált a jobboldali jelöltek mellett, vállalta felelősségét a munkahelyén szervezett szabotázsokért, de tagadta, hogy rendőrségi besúgó lett volna. E kihallgatás alapján Korecz Tibor av. alhadnagy és Kenyeres Károly av. főhadnagy javasolta, hogy a recki Közérdekű Munkák Igazgatóságának (KÖMI) adják át.³⁹ Erre azonban nem került sor. Az egyre nehezebben viselhető jogtalan bánásmód, az embertelen körülmények mellett Kovácsot az

is elszomorította, hogy lányait is büntetik az ő el nem követett vétkeiért, ugyanis mindkettőjüket elbocsátották munkahelyükről.

Az internáltakra jótékony hatással volt a táboron kívül végzendő nehéz munka, ahol a körülményekhez képest emberibb bánásmódban, jobb ellátásban részesülhettek, megfelelő tisztálkodási lehetőséget biztosítottak a számukra, és viszonylag tisztességes bért is kaptak, amiből még jutott haza a családjuknak is. A ledolgozott 8 óra után idejükkel szabadon rendelkezhetek, csak a körletet nem hagyhatták el. Kovács János tulajdonképpen soha sem háborgott a körülmények miatt. Legalábbis visszaemlékezéseiben nem olvashatók panaszos feljegyzések, kitöltötte életét a munka és annak szeretete. Boldog volt, mikor hat hónap után az Inotai Alumíniumkohó építéséhez vezényelték ki 453 társával együtt, majd Isaszegen és Sztálinvárosban folytatták a gyárépítő munkálatokat.

Kovács János örült a szakmai feladatnak, ugyanis neki kellett a csapatból kiválasztani az építő brigád tagjait, ami nem volt könnyű feladat, hiszen rajta kívül mindössze egy kőműves és két mérnök értett valamit is az építkezéshez. Mégis sikerült összehoznia a 36 fős brigádját. Volt köztük orvos, jogász, operaénekes, egykori gyártulajdonos, de a közös sors s a közös munka összekovácsolta a csapatot. Kovács János emlékei között megőrizte a Lampart Lámpagyár⁴⁰ egykori tulajdonosával kialakult jó munkakapcsolatát. A volt gyáros nagyon kérte, hogy vegye be legalább vízfordónak a brigádba. Miután Kovács János némi hezitálás után beleegyezett, az új brigádtag ellenszolgáltatásként felajánlotta: „ha innen hazakerülünk, engem elhelyez a saját gyárába fő munkakörbe. Én csak mosolyogtam rajta, és mondtam neki, hogy magának már többé nem lesz gyára”.⁴¹ És igaza lett.

Kovács és csapata kiváló munkát végzett, amiért dicséretet is kaptak az építkezésre látogató minisztériumi delegációtól. Talán sohasem jutott a brigádvezető tudomására, hogy Kelemen László áv. alhadnagy is elismerte szakmai kvalitását. Mint az általa készített környezettanulmányban írta, „szakmáját úgy elméletileg, mint gyakorlatilag érti”, csak azt kifogásolta, hogy „az új szovjet módszereket nem vette át, [...] elméletileg érti, de nem használja”.⁴² A miniszteri elismerés mellett az érintetteket az is lelkesítette, hogy 1952 novemberében a táborban elterjedt hír, miszerint ügyeiket felülvizsgálják, s annak eredményeként várhatóan sokak visszatérhetnek a szabad világba.⁴³

A Kovács ügyét felülvizsgáló államvédelmi százados csak az internálása okát firtatta, mire ő előadta: Sándor László, a későbbi miniszter és közte az 1930-as években tettelegességhez vezető konfliktus történt, amit ő a miniszter székfoglalója alkalmával megosztott a jelen levő szaktársaival. Ennek retorziójaként került sor elbocsátására és internálására. A „vizsgálat” azonban semmiféle változást nem hozott a táborlakok életében 1953 februárjáig. Akkor a munkahelyükre érkező bizottság arról tájékoztatta őket, hogy másnap már nem kell munkába menniük, csomagoljanak össze. Este lefüggönyözött teherautóban „megkocsikáztatták” a szabadulást remélő táborlakokat, majd visszavitték őket Kistarcsára. Hogy mi célt szolgált és kinek a beteges ötlete volt ez a durva átverés, nem tudni, mindenesetre rettenetes csalódást és elkeseredést váltott ki az érintettek körében. Kárpótlásul azonban közölték velük, hogy írhatnak haza, csomagot is kérhetnek, és tudassák hozzátartozóikkal, hogy hamarosan hazatérhetnek. Ám e „nagyvonalú”, reményt keltő engedmények mellett rövidesen életbe lépett a levelezési tilalom, miáltal hónapokig mindenféle kapcsolat megszűnt a külvilággal, és folytatódtak a kihallgatások, s készültek az internáltak újabb és újabb jellemzései.⁴⁴

A törvénytelen intézkedések kárvallottai helyzetük jobbrafordulását a Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála után megváltozó politikai helyzettől várhatták. Mindenesetre az intézkedések reménykeltőnek tűnhettek. Az év júniusában elkészült „Az MDP Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról” című dokumentum. A szovjet pártvezetés intenciói alapján július 4-én miniszterelnök-cserére került sor (Rákosi Mátyás helyére Nagy Imre lépett). Megjelent az 1.034/1953 (VII. 26.) számú minisztertanácsi határozat az internálás intézményének megszüntetéséről, a kitiltások feloldásáról és az 1953. évi 11. számú törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról. Ez utóbbi azonban igencsak szűkre szabta a kegyelemben részesíthetők körét.⁴⁵ Az internálótáborok felszámolása meglehetősen vontatottan haladt, bár a kistarcsai internáltak bizonyos előnyt élvezve hamarabb szabadulhattak. Ugyanis valamennyi táborból ide szándékoztak átszállítani azokat, akikre a szabadulás helyett még bírósági procedúra várt.⁴⁶

Lassú rehabilitáció

Az 1953. évi júniusi párthatározat eredményeként bekövetkezett politikai fordulat után napirendre került a törvénytelenül elítéltek ügyének rendezése. Magalakult a Rehabilitációs Bizottság, több párthatározat is készült az egyes társadalmi, illetve politikai csoportokkal kapcsolatos teendőket illetően.⁴⁷ Az MDP KV Politikai Bizottsága 1954. május 12-én határozatot hozott „a jogtalanul elítélt párttagok (párt-, állami- és egyéb funkcionáriusok) rehabilitálásának elveire”, május 19-én a politikai elítéltek ügyének felülvizsgálatára, 1956. április 19-én pedig az időközben szabadlábra helyezett volt szociáldemokrata párttagokra.⁴⁸

Mindezek ellenére az egykori elítéltek ügyének felülvizsgálata, rehabilitálása szabadulásuk után is még hosszú időt vett igénybe. A végrehajtás során felemás megoldások születtek, és egyes kategóriák – mint például az

internáltak, akik közül csak kevesen részesülhettek rehabilitálásban – hátrányos helyzetbe kerültek. De elvileg élhettek azzal a lehetőséggel, hogy maguk kérjék ügyük megnyugtató rendezését.⁴⁹ Mások, az egykori kommunista funkcionáriusok viszont előnyt élveztek a többiekkel szemben.

Végül, 1962 augusztusában készült el a törvénysértő perekben elítélt „munkásmozgalmi emberek” ügyének lezárását célzó MSZMP KB-határozat.⁵⁰ E dokumentum minden korlátozottsága, hiányossága, téves megállapítása ellenére a koncepciók eljárások törvényes rendezésének biztató kezdetét jelentette, ha nem is eredményezte – nem is eredményezhette – azok túlnyomó többségének teljes és minden tekintetben megnyugtató lezárását. Erre csak a rendszerváltoztatás után került sor az úgynevezett második semmisségi törvény⁵¹ magalkotásával az 1945 és 1963 közötti törvénysértő ítéletek semmissé nyilvánításáról rendelkező, 1990. évi XXVI. törvénycikk révén. A közel negyvenévi nemtörődomségért, az elődök által elkövetett súlyos politikai hibákért és torzulásokért a törvényalkotók megkövették a nemzetet, és fejet hajtottak „a törvénysértések valamennyi áldozata előtt”. „Az Országgyűlés fájdalommal emlékezik meg arról, hogy a második világháborút követően a Magyarországon létrejött sztálinista államhatalom – megfosztva az országot a függetlenségtől, megcsúfolva az emberiességet, az igazságot és a jogot – ártatlan állampolgárok százezreitől vette el a szabadságukat, sokaktól az életüket is. [...] A törvénytelenül üldözöttek ügyeiben gyakorolt kegyelmi elhatározások alkalmatlanok voltak a sérelmek orvoslására, mert az el nem követett bűnök nem bocsáthatók meg. [...] az Országgyűlés átérzi felelősségét, és az elmúlt évtizedek bűneinek jóvátétele érdekében törvényt alkot” – olvasható a preambulumban.⁵² A törvény az egykori elítéltek jogi, erkölcsi és politikai rehabilitálásáról rendelkezik, olyképpen, hogy büntetéseik semmissé tételét maga a törvény biztosítja.

Kovács Jánosnak ugyan nem kellett ügye rendezése, elintézése miatt a semmisségi törvény megjelenésig várnia, de évekig tartott, és sok keserűséggel járt, míg jogi rehabilitációja után a politikai is bekövetkezhetett. 1953. augusztus 21-én, Kistarcsán megkapta az internálását megszüntető határozatot, és aláírta az ominózus nyilatkozatot, mely szerint tudomásul veszi, hogy „az internálótáborral és a táborban lévő személyekkel kapcsolatos minden hír, vagy adat »állami titkot« képez, a titoksértés 10 évig terjedő börtönbüntetéssel sújtható az Elnöki Tanács 1951. [évi] XXI. sz[ámú törvényerejű] rendelete alapján”.⁵³ Ezt követően hazatérhetett családjához. Mindössze két hetet engedélyezett magának, hogy visszaszokjon a civil élethez. Majd munka után nézett, elutazott a fővárosba, és elsőként az időközben megalakult Építésügyi Minisztériumban próbálkozott. Lux László miniszterhelyettes barátságosan fogadta és sürgősen gondoskodni akart számára megfelelő munkalehetőségről. Ám nem Budapesten akart elhelyezkedni, a debreceni Építési Trösztnél felajánlott lehetőséggel viszont nem óhajtott élni, mivel a cég vezérigazgatójának a legjobb barátja az a Sándor László volt, aki őt – szerinte – az internálótáborba juttatta. Ezért döntött úgy, hogy eredeti szakmájában, kétkezi munkásként fogja keresni kenyerét. Sikerült is a 31. számú Állami Építőipari Vállalatnál munkát kapnia. Alig egyéves munkaviszony után Kiváló Dolgozó kitüntetést kapott, 1955-ben a Kiváló Műszaki Dolgozó kitüntetés elnyerésére meghirdetett pályázaton első helyezést ért el, ám az érte járó jutalmat csak többszöri reklamáció után kapta meg. Ezért megbántódott, és nyugdíjazását kérte, arra is gondolva, hogy legalább lesz elegendő ideje rehabilitálással, kártalanítással kapcsolatos ügyeit elrendezni. Ekkor még nem is sejtette, hisz nem is sejtette, hogy eközben mennyi sérelem, megalázás, bántalom éri majd.

Rehabilitációja ügyében az első lépésre 1956 szeptemberében a fővárosból érkező értesítés, illetve jóindulatú felszólítás hatására szánta el magát. A levélben arra biztatták, sürgősen kérje rehabilitálását és kártérítést az internálása miatt kiesett béréért. Noha személyesen még a hónap elején felvitte kérelmét a fővárosba, de mint később megtudta, „elkészt”, a forradalom előtt csak a fővárosi károsultak dolgát sikerült rendezni. Kovács János türelmesen várt, és kitöltötte a megnövekedett szabadidejét – az engedélyezett egyheti vágóhídi munka mellett – az Építők Hajdú-Bihar Megyei Művelődési Központjának újraválasztott vezetősége elnökeként végzett aktív tevékenysége. Az 1956-os forradalom idején Debrecenben is szóba került az SZDP újjászervezése, de az ez ügyben összegyűltek elfogadták az ő elutasító álláspontját, így ekkor ott pártalakításra nem került sor.⁵⁴ A forradalom miatt Kovács János azonban hiába várta a rehabilitációs okmánya megérkezését, ugyanis a nélkül párttagsága rendezésére sem kerülhetett sor, ami őt ekkoriban igencsak foglalkoztatta. Szerette volna visszakapni az 1952-ben tőle és feleségétől is bevont tagkönyvet.

1957 márciusában, Debrecenben nagygyűlést tartó Kállai Gyulától tudta meg, hogy az előző évben benyújtott kérelme megsemmisült, adjon be újat. Megtörtént, és júniusban a Belügyminisztérium Titkárságáról megérkezett a várt okmány: „Kérelmére ügyét felülvizsgáltuk. Megállapítást nyert, hogy önt [...] 1950 áprilisától, 1953. augusztus 21-ig indokolatlanul internálták. Ezért emiatt semmi hátrány nem érheti.” Azt is közölték vele, hogy ügyében a Minisztertanácsnak javaslatot tettek, hogy az elszenvedett anyagi károkra tekintettel 10 000 Ft-ot utaljanak ki részére.⁵⁵ Majd 1963-ban benyújtott kérelemre újabb 15 000 Ft támogatásban részesítették. Időközben rendezték nyugdíját, amit a Munkaügyi Minisztérium 1962. július 1-től 1000 forintról 1600-ra emelt. A Rehabilitációs Bizottság 1963. január 14-ei jegyzőkönyvében rögzítették, hogy az ellene felhozott bűncselekmények „még csak nem is valószínűsíthetők”. Ugyanakkor jelezték, hogy a Bihar Megyei Pártbizottság foglalkozik pártügyének rendezésével, bár még döntés nem született. Az állásából elbocsátott lányát a Bihar Megyei Rendőrkapitányság ismét állományba vette, csak állást nem tudtak számára biztosítani.⁵⁶

A Rehabilitációs Bizottság egyértelmű állásfoglalását követően megkezdődött Kovács János sziszifuszi harca a pártba való visszavételért. Először a körzeti pártszervezet titkárához fordult, és kérte visszavételét az 1956. október 30-án feloszlott, az MDP utódpartjaként megalakított Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)⁵⁷ soraiba. Közölték: küldenek majd neki értesítést, de két hónapig nem történt semmi. Érdeklődésére megnyugtatóan tájékoztatták, rövidesen foglalkoznak az ügyével. Majd egy idő után kapott is egy értesítést, illetve behívót a pártvezetőséghez. Meg is jelent, és bemutatta a rehabilitációs dokumentumát is. Kilenc hónapig türelmesen várt, de semmiféle hírt nem kapott. Személyes érdeklődésére tudatták vele, hogy kérelmét elutasították, és javasolták: azt vegye tudomásul. Nem tette, és írásban kérte a határozatot, de nem kapta meg. Úgy döntött, hogy fellebbez a városi pártbizottság fegyelmi bizottságához. Onnan hamarosan kapott egy idézést, ami bizakodóvá tette, remélte, megtudhatja azokat az indokokat, amelyek alapján kérelmét elutasították, és módjában lesz megvédenie magát. De nem így történt. Az ülésen a bizottság tagjai egyetértettek az első felszólalóval, aki a rehabilitációs okmányt semmibe véve, feltette a kérdést az igazság kiderülését váró egykori párttársnak: „Mit gondol maga, hogy ez az igazolás lehetővé teszi párttagságának a visszaállítását?”⁵⁸ Kovács János megkérdőjelezte a bizottság illetékességét, csalódottan és megbántódva távozott, és tovább kereste az igazát.

Az elutasító határozat kézhezvétele után 1958-ban fellebbezést nyújtott be a megyei pártbizottsághoz. Ott két alkalommal kihallgatták és végül elutasították, s azt ajánlották neki, hogy fellebbezzon a Központi Ellenőrző Bizottsághoz. Megtette, de ekkor sem volt szerencséje. Asztalos Géza elnök közölte: a megyei bizottság határozatát helyben hagyták, de van még esélye, forduljon az országos kongresszushoz, s biztosította, hogy ügyét támogatni fogják. Kovács János önérzetesen visszautasította a felajánlott segítséget, mondván: „Nem akarom senki támogatását igénybe venni. Mindig a magam emberségéből éltem.”⁵⁹ Így 1959-ben átmenetileg lemondott a procedúra folytatásáról. Idejét és energiáját a nyugdíjas építőmunkások több száz fős helyi csoportjának szentelte, melynek elnökévé választották. E tisztsége révén kapott meghívót 1961-ben Budapestre az építőmunkások országos vezetősége és számos európai küldöttség részvételével tartott ülésre. Ott találkozott régi pártbeli és szakszervezeti ismerőseivel, korábbi harcostársaival, akik érdeklődtek hogylétéről és akkori pármunkája felől, többek között Kisházi Ödön is, aki ekkor a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT)⁶⁰ főtitkárhelyettese és munkaügyi miniszter volt. Megdöbbenve vette tudomásul, hogy Kovács János csupán párton kívüli szakszervezeti funkcionárius. Hasonlóképpen méltatlankodott a régi jó ismerős, Somogyi Miklós, a SZOT elnöke is, aki baráti beszélgetésre invitálta magához. Miután a vendége elmesélte ügyével kapcsolatos kálváriáját, felhívta Debrecenben Gódor Ferencet, közös ismerősüket, a megyei pártbizottság titkárát, és beajánlotta régi szaktársát, kérve tőle, hogy foglalkozzon a problémájával.

Kovács János hamarosan, 1962 decemberében kapott is meghívót a megyei pártbizottságtól azzal, hogy keresse fel Gódor Ferencet. Tőle csak azt kérte, tegye lehetővé, hogy betekinthesen abba a jegyzőkönyvbe, ami alapján kérelmét elutasították. Ígéretet kapott, de a megbeszélt időben, amikor a jegyzőkönyvet átnézhetne volna sem a dokumentum, sem a párttitkár nem volt számára elérhető. A titkárnő azt közölte vele, hogy házon kívül van, s egyáltalán nem is tudja fogadni. Még két kísérletet tett, és telefonon is többször érdeklődött, de soha nem tudott kapcsolatba lépni a megye nagy hatalmú titkárával. Levéllel is próbálkozott, ám választ arra sem kapott. Magyarázatot és mentséget próbált keresni és találni Gódor pálfordulására, de úgy vélte, hogy – elfoglaltsága és betegsége mellett – az a pár baráti kritikai megjegyzés is, amit munkatílusára a találkozások alkalmával tett, perdöntő lehetett elutasító magatartásában.

Nem járt szerencséivel Kisházi Ödön biztatására az MSZMP VIII. kongresszusához 1962-ben benyújtott fellebbezési kérelemmel sem. Kisházi értesítette, hogy az idő rövidege miatt nem tudták előterjeszteni, de gondoskodnak róla, hogy a következő kongresszus foglalkozzék az ügyével. Hasonló információkkal kereste meg a Központi Ellenőrző Bizottság egyik képviselője is, egyben közölte, újabb kérelem benyújtására nincs szükség, és kárpótlásként átadott neki egy 15 000 Ft-os takarékkönyvet. Kovács János ismét várt türelmesen. Szabad idejében sikeres előadásokat tartott iskolásoknak, katonáknak a Tanácsköztársaságról, s felidézte nekik saját korabeli emlékeit, élményeit.⁶¹

1967 márciusában Kisházi Ödön, akkor az Elnöki Tanács helyettes elnöke értesítette: „párttagságának rendezése kedvezően elrendeződött”. Majd áprilisban az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottság titkárától Barinkai Oszkártól is megérkezett a hivatalos közlemény: a Bizottság „1919-es párttagsággal visszavette önt a pártba”. Tizenöt évnek kellett eltelnie, míg végre visszakaphatta a régen áhított párttagsági könyvét.⁶²

Kovács János nem volt a sors kegyeltje, nemcsak párttagsága ügyében kellett a mesterségesen elé gördített akadályokkal szembenéznie és megbirkóznia, hanem a lakásproblémái kapcsán felmerülő nehézségekkel is. A debreceni lakáshivatal 1945-ben egy háromszobás lakás egyik társbérletjének őt és családját, másoknak férjével lévő lányát jelölte ki. Internálása alatt – egy idegent beköltöztetve – hármas társbérlettel alakították otthonukat. Időközben másik leánya is férjhez ment, gyermeke is született. A lakáson belüli konfliktus és zsúfoltság elkerülése érdekében 1961-ben kérvényezte a városi Végrehajtó Bizottság elnökénél a hármas társbérlet megszüntetését s a társbérlet által lakott rész visszaadását. A kérvényét elutasították. Kovács János számára reménységként jelent meg az MSZMP VIII. kongresszusán jóváhagyott Központi Bizottsági határozat 1962-ben, „a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértési perek lezárásáról”.

Joggal gondolta, hogy rá is vonatkozik a határozat III. fejezetének c. pontja. Eszerint a „Központi Bizottság felhívja a pártszervezetek, társadalmi szervezetek és közüzemek vezetőit, gondoskodjanak arról, hogy az alaptalanul vádolt és azóta rehabilitált emberek mindenkor kellő figyelemben részesüljenek; segítsék, hogy végleg feledésbe merüljenek azok a sérelmek, amelyeket a rendszerünkől idegen, gyűlöletes személyi kultusz következtében el kellett szenvedniük”.⁶³

A helyi illetékesek nemigen vehettek tudomást e felhívásról. Az igaz, hogy újra foglalkoztak az ügyvel. Ám a betelepített társbérelő a felajánlott lakások mindegyikét elutasította. Végül Kovács egyik leánya családjával megkaphatta a társbérelőnek felajánlott lakás egyikét, és a továbbiakban minden maradt a régiben, azaz egy idegennel kellett megosztaniuk a lakásukat. Majd a megyei tanács 1963-ban értesítette, hogy még abban az évben visszakapja a tőle korábban elvett lakrészeket.⁶⁴

Epilógus

Nem tudni, hogy miként sikerült Kovács Jánosnak feldolgoznia az őt ért sérelmeket, és élete alkonyán meg tudott-e békülni azon elvbarátaival, kortársaival, akik annyiszor félrevezették, megalázták, s megtagadták tőle a támogatást, de még olykor az együttérzést is. Kárpótolni tudta-e az ünnepélyes keretek között átadott tucatnyi magas állami kitüntetés az igazát kereső, tisztességes munkásembert, a becsületes párt- és szakszervezeti tisztségviselőt, állami vállalatok lelkiismeretes vezetőjét a megkeserített életéért, szenvedéseieért.⁶⁵ Talán igen. Mindenesetre ezt sugallták a kilencvenedik születésnapja alkalmával rendezett bensőséges ünnepségen elhangzott szavai. Miután megköszönte az Elnöki Tanács adományozta Szocialista Magyarországiért Érdemérmét, közölte: „továbbra is részt kíván venni a párt- és tömegszervezeti munkában, a közéletben.”⁶⁶ Hogy meddig sikerült terveit teljesítenie, nem tudni, s azt sem, hogy végül anélkül távozott-e 101 évesen az élők sorából, hogy tudomást szerezhetett volna az ellene koholt vádakról, amelyek miatt annyi bánat, keserűség érte.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálat Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Objektum dossziék (O-dossziék)

O-9698/a Rehabilitációs jegyzőkönyvek
O-9698/4 Rehabilitációs Bizottság jegyzőkönyvei
O-8617 Kállai Sándor

3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

V-78560 Kovács Antal és társai
V-78560/2 Internált személyek anyaga

2.2.1 I. /131 Kovács János operatív kartonja

Kovács János az alábbi 3 dokumentumban lévő listák mindegyében szerepel név, születési év, anyja neve közléssel:

2.1. sz. n. 1953. 07. 29. Kimutatás a Kistarcsáról szabaduló internáltakról, 69. oldal, 793. tétel

2.1. XII. sz. n. 1953. 10. 01. Átadás-átvétel a kistarcsai internálótáborból szabadultak vagy más intézményeknek átadott személyeknek az anyagairól, 12. oldal

4.1. A-501 Kistarcsai iktatókönyv, 77. oldal, 795. tétel

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL M–KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja jegyzőkönyvek
5. cs. Politikai Bizottság

OSZK–1956-os Intézet, Oral History Arcivum (OHA)

086 Erdei István interjú. Készítette: Kovács András. Budapest, 1986–1987. II. 69.

793 Németi Irén interjú. Készítette: Markovics Ferenc. Budapest, 2004–2005. 387.

Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)

686. f. 572. ő. e. Kovács János visszaemlékezése

867. k–710. f. Kovács János visszaemlékezése. (Csatolva egy 7 oldalas rövid visszaemlékezés és több tucat eredeti dokumentum másolata)

Nyomtatásban megjelent források

Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. 5. köt. Budapest, 1952. Athenaeum Nyomda.

Izsák (főszerk.), 1998.

Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.

TRHGY, 1991

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye. I. köt. 1991. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Vass–Ságvári (s. a. rend.), 1973

Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2., bőv. kiadás. Sajtó alá rend. Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 573–577.

Sajtó

Dányi, 1981

Dányi Miklós: Kovács János egyszerű élete. *Hajdú-Bihari Napló*, június 21. 6.

Kitüntetés a megyei pártbizottságon. *Hajdú-Bihari Napló*, 1985. június 25. 1.

Hivatkozott irodalom

Bank–Gyarmati–Palasik, 2012

Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, LHarmattan Kiadó, 2012. 53–54.

Baranyi–Varga–Nagy, 1983

Baranyi Béla – Varga József – Nagy Imre: *Negyvenheten a százezerből. Hajdú-Bihar megyei internacionalisták a forradalmi munkásmozgalomban. Válogatott életrajzok, visszaemlékezések és dokumentumok*. Debrecen, Hajdú megyei Lapkiadó. 196–197.

Baráth, 1999

Baráth Magdolna: Az MDP és a rehabilitáció. *Múltunk*, 4. sz. 66–97.

Baráth, 2012

Baráth Magdolna: Felemás desztalinizáció. A törvénysértések lezárása és az állambiztonsági szervek átszervezése Magyarországon 1962-ben. *Betekintő*, 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_3_barath_0.pdf

Bényei, 1983

Bényei Miklós: Felszabadult Debrecen sajtója (1944. október – 1945. április). I. rész. In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 10*. Szerk. Gazda István. Debrecen, 59–70.

Bényei, 1984

Bényei Miklós: Felszabadult Debrecen sajtója (1944. október – 1945. április). II. rész. In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 11*. Szerk. Gazda István. Debrecen, 111–113.

Gyarmati–Palasik (szerk.), 2013

Gyarmati György – Palasik Mária: Az ÁVH intézmény történetének társadalmi-politikai környezete, 1953–1956. In: *Trójai faló a Belügyminisztériumban*. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Budapest, LHarmattan Kiadó, 17–21.

Fehér (szerk.), 1976

Korok, emberek. Visszaemlékezések a Hajdú-Bihar megyei Munkásmozgalom történetéből 1900–1948. Szerk. Fehér András. Debrecen, MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága. 265–267.

Palasik, 2017

Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Budapest, Országház Könyvkiadó. 110–112.

Palasik, 2018

Palasik Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés.” A budapesti kitelepítések politikatörténete, 1951–1953. In: *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 19.

Szerencsés, 1990

Szerencsés Károly: *Magyarország története a II. világháború után (1945–1975)*. Budapest, IKVA Kiadó, 25.

Vida (főszerk.), 1994

Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21. – 1945. november 29. Főszerk. Vida István. Budapest, Magyar Országgyűlés kiadása. 249–250.

Vida (főszerk.), 1999

Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29. – 1947. július 25. Főszerk. Vida István. Budapest, Magyar Országgyűlés kiadása. 323–325.

¹ Ide értendők a szakszervezetek küldöttként bekerült szociáldemokrata képviselők is.

² Megjegyzendő, hogy az SZDP rendelkezésére álló mandátumszám és a megválasztott vagy pótképviselők közül behívottak száma nem azonos, mivel különböző okok miatt (elhalálozás, 1948-ban mandátummegvonás) újjak kerültek be a parlamentbe.

³ 1944. októbertől: Magyar Kommunista Párt (továbbiakban: MKP); elődpártja 1918. novembertől: Kommunisták Magyarországi Pártja (továbbiakban: KMP).

⁴ Gyarmati–Palasik, 2013: 17–21.; Bank–Gyarmati–Palasik, 2012: 23–49.

⁵ Palasik, 2018: 19.

⁶ Pl. Pintér János mellőzése, Gartner Pál és Mónus Illésné zaklatása. Fülöp János letartóztatása, majd rövidesen elengedése.

⁷ Kovács János pályájára vonatkozó adatokat ld.: Dányi, 1981: 6.; PIL 686. f. 572. ö. e.; PIL 867. f. k –710. 128; Vida, 1994: 249–250.; 1999: 323–325.

⁸ Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége (továbbiakban: MÉMOSZ).

⁹ PIL 867. f. k –710. 7–17.

¹⁰ Magyarországi Szociáldemokrata Párt továbbiakban: MSZDP, 1939. januártól: SZDP.

¹¹ Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban: MDP).

¹² PIL 867. f. k –710. 39–45.

¹³ Oral History Archívum 086.

¹⁴ ÁBTL 3.1. 5. O-8617 66. „Kökény” fedőnevű ügynök 1952. február 15-ei jelentése Kállai Sándortól szerzett információ alapján.

¹⁵ Oral History Archívum 793.

¹⁶ PIL 686. f. 572. ö. e. 25–28.; PIL 867. f. k –710.

¹⁷ Országos Társadalombiztosítási Intézet (továbbiakban: OTI).

¹⁸ PIL 867. f. k –710. 49.

¹⁹ Uo. 52–56.

²⁰ A visszaemlékezéshez csatolt dokumentumok között az 1940. július 24-i csendőrségi jelentés. PIL 867. f. k –710.

²¹ Uo. Kovács János 7 oldalas visszaemlékezése, 5.

²² Uo. 79–80.

²³ Dányi, 1981: 6.

²⁴ Fehér (szerk.), 1976: 264.; PIL 867. f. k –710. 80–81.

²⁵ PIL 867. f. k –710. 81–84.

²⁶ Fehér (szerk.), 1976: 266.; Baranyi–Varga–Nagy, 1983: 196–197.

²⁷ Bényei, 1983: 63.

²⁸ PIL 867. f. k –710. 95–96. 102.; Bényei, 1984: 111–113.

²⁹ PIL 867. f. k –710. 93.; Fehér (szerk.), 1976: 266.

³⁰ A visszaemlékezéshez csatolt dokumentumok között a felhívás másolata: PIL 867.f. k –710.

- ³¹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak mandátumhoz jutásához lásd Palasik, 2017: 110–112.; Fehér (szerk.), 1976: 267.; PIL 867. f. k –710. 90.
- ³² E testület mint „szuverén nemzetgyűlést helyettesítő szerv” működött, a két ülészaka között (1944. december végétől 1945 szeptemberéig). Feladata kormány teljes körű tevékenységének ellenőrzése, beleértve a jogszabályalkotást is. Lásd Szerencsés, 1990: 25.
- ³³ Nemzetgyűlés naplója (1945–1947), 5. köt. 789–790.
- ³⁴ Munkahelyváltások dokumentumai a visszaemlékezéshez csatolt anyagok között: PIL 867. f. k –710.
- ³⁵ Államvédelmi Hatóság (továbbiakban: ÁVH).
- ³⁶ Internálási törzslapját ld.: ÁBTL 3. 1. 9. V–78560. 447–448.
- ³⁷ PIL 867. f. k –710. 107.; ÁBTL 3.1.9. V–78560/2. 269–270. (Kovács János 1950. május 4-én, kézzel és ceruzával írt kérvénye.)
- ³⁸ ÁBTL 2.2.1. I./131 488.; ÁBTL 3.1.9. V–78560/2. 276.; PIL 867. f. k–710. 108–109.
- ³⁹ ÁBTL 3.1. 9 V–78560/2. 285–288.
- ⁴⁰ Az 1883-ban alapított Magyar Fém- és Lámpaárúgyár Rt. az évtizedek során több kisebb-nagyobb gyárral fuzionált, elnevezését, profilját is gyakorta módosították. 1949-től LAMPART Zománcárúgyár Nemzeti Vállalat néven működött.
- ⁴¹ PIL 867. f. k –710. 108–109.
- ⁴² ÁBTL 3.1. 9. V–68560/2. 278.
- ⁴³ PIL 867. f. k –710. 110.
- ⁴⁴ Uo. 112–111.
- ⁴⁵ *Magyar Közöny*, 32. sz. 1953. július 26. 198. Kegyelemben részesülhetnek azok, „akiket a bíróság jogerősen két évet meg nem haladó [...] szabadságvesztés büntetésre ítélt”. A büntetés időtartamától függetlenül kegyelemben részesülhetnek: fiatalok, terhes nők, javító-nevelő munkára ítélték. Megjegyzendő, hogy a koncepciók perke áldozatai aligha élhettek a törvény adta lehetőséggel, ugyanis a többségüknél a büntetési tétel 10 évnél kezdődött.
- ⁴⁶ Lásd bővebben: Gyarmati–Palasik (szerk.), 2013: 17–21.; Bank–Gyarmati–Palasik, 2012: 56.
- ⁴⁷ Baráth, 1999.
- ⁴⁸ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs.174. ó. e. 101–108.; Izsák (főszerk.), 1998: 267–273, 400–403.
- ⁴⁹ Ld. bővebben: Baráth, 1999; 2012.
- ⁵⁰ Vass–Ságvári, 1973 (s. a. rend.): 573–577.
- ⁵¹ Az első semmisségi törvénnyel – 1989. évi XXXVI. tc. – az 1956-os forradalommal kapcsolatos cselekmények miatt elítéltek sérelmeit igyekeztek orvosolni.
- ⁵² TRHGY 1991. 1. köt. 101–103. (Az 1990. évi XXVI. tc. 1990. március 31-én lépett hatályba.)
- ⁵³ ÁBTL 3. 1. 9. V–78560/2. 284. Vö. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi XXI. számú törvényerejű rendelete az államtitok és a hivatali titok büntetőjogi védelméről. *Magyar Közlöny*, 102. sz. 1951. július. 7. 102. sz. 1.
- ⁵⁴ PIL 867. f. k –710. 116–118.
- ⁵⁵ PIL 686. f. 572 ó. e. 8–9.; ÁBTL 3. 1. 5. O–9698/a. 294.
- ⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 5. O–9698/4. 121–123.
- ⁵⁷ Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban: MSZMP).
- ⁵⁸ PIL 867. f. k –710. 121.
- ⁵⁹ Uo. 122.
- ⁶⁰ Szakszervezetek Országos Tanácsa (továbbiakban: SZOT).
- ⁶¹ PIL 867. f. k –710. 124.
- ⁶² Uo. 127.; a visszaemlékezéshez csatolt dokumentumok között: Kisházi Ödön és Barinkai Oszkár szignálta értesítések.
- ⁶³ Vass–Ságvári (s. a. rend.), 1973: 576.
- ⁶⁴ ÁBTL 3.1. 5. O–9698/4 122.
- ⁶⁵ Többek között: Munka Érdemrend ezüst (1969), arany (1970, 1978), Szocialista Hazáért Érdemrend (1967) Szakszervezeti Munkáért arany fokozat (1967), Felszabadulási Jubileumi Emlékérem (1970) stb.
- ⁶⁶ Kitüntetés a megyei pártbizottságon. *Hajdú-Bihari Napló*, 1985. június 25. 1.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.4.

Gregor Jenuš:**Képzelt szabadság
Jugoszlávia látszólagos határnyitása a Nyugat felé****Bevezetés**

A második világháború végére Jugoszláviának igen hosszú határvonalat kellett ellenőriznie összesen hét szomszédos ország – Albánia, Ausztria, Bulgária, Görögország, Magyarország, Olaszország, a Trieszti Szabad Terület és Románia – felé, a szinte végtelen hosszúságú adriai partvidéke mellett. Utóbbi teljes hossza közel 4900 km (amihez hozzá kell adni még mintegy 1850 kilométeres, öblök és szigetek alkotta határvonalat). A jugoszláv államnak gondoskodnia kellett a szárazföldi határok ellenőrzéséről Albánia (465 km), Görögország (262 km), Bulgária (536 km), Románia (577 km), Magyarország (623 km), Ausztria (325 km) valamint Olaszország és a Trieszti Szabad Terület irányában (265 km).¹ Egy 1950-ben kelt belügyi jelentésben a jugoszláv szervek úgy ítélték meg, hogy az ország helyzete geostratégiai jelentőségű, mivel egyfajta pufferzóna szerepet tölt be a két blokk között. Ez különösen igaznak tűnt Szlovénia esetében, amely közvetlenül a két tábor határán, Padova térsége és a Kárpát-medence között helyezkedik el.²

E hatalmas terület és a határok feletti ellenőrzés megkönnyítésére a határvonalat öt szakaszra osztották, amelyek mindegyikét a helyi állambiztonsági szolgálat, az UDBA³ vagy UDV⁴ hatáskörébe utalták az egyes tagközsaságokban. ⁵ Az UDBA 1946-ban jött létre, amikor az 1944 és 1946 között biztonsági hivatalként működő OZNA⁶⁷ szervezetét felosztották az állambiztonságért felelős UDBA és a katonai elhárításért felelős KOS⁸ között.⁹

Az egyes UDBA-részlegek az alábbi határszakaszokért feleltek:

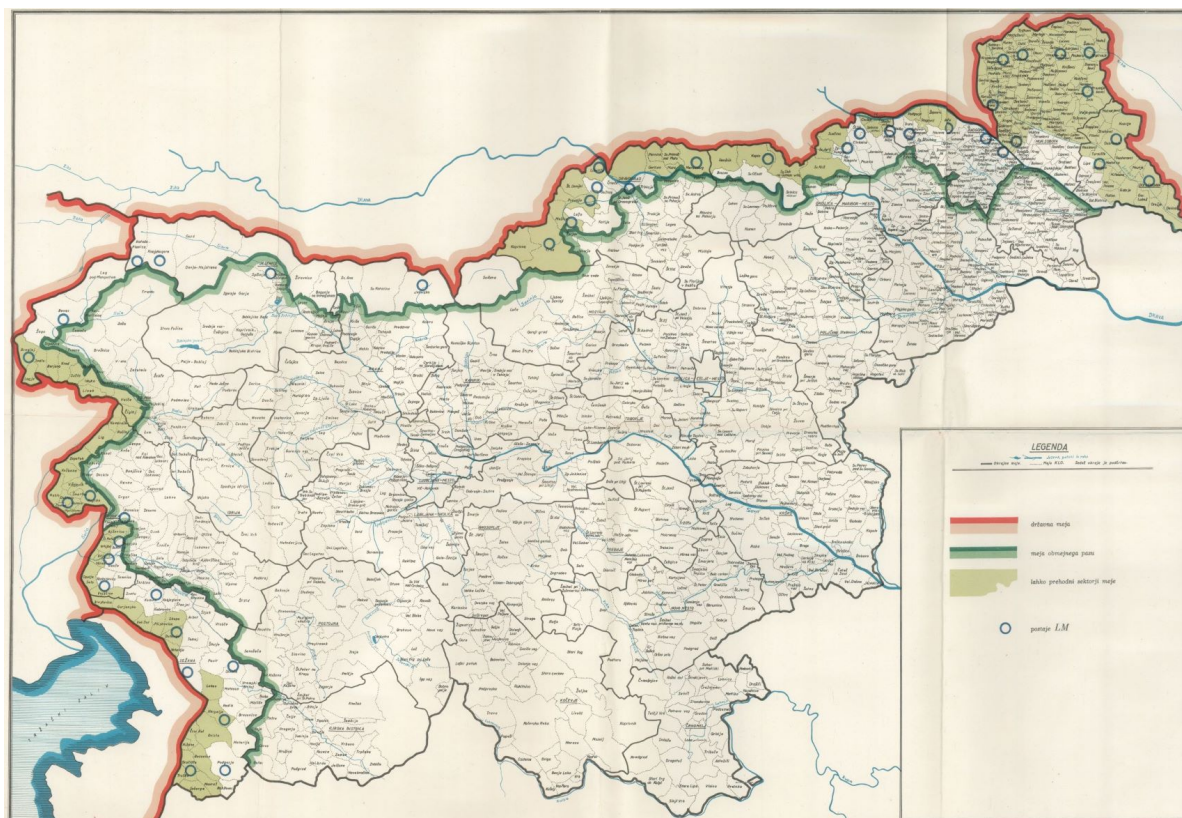
- a szlovén UDBA ellenőrizte az olasz és osztrák határt, valamint a magyar határ egy részét;
- a horvát UDBA felelt a magyar határ nagy részéért, az adriai partvonalért és a Trieszti Szabad Terület felé eső határért;
- a szerb UDBA ellenőrizte a magyar határ fennmaradó részét, a teljes román határt, valamint részben a bolgár és az albán határt;
- a macedón UDBA felügyelte a bolgár és az albán határ fennmaradó részét és a teljes görög határt;
- a montenegrói UDBA ellenőrizte az albán határ és az adriai partvonal egy részét.¹⁰

A második világháború után a jugoszláv egypárti rezsim politikáját a szovjet modell hű másolása jellemezte.¹¹ A háborút követően aláírt katonai és politikai megállapodások azt a hamis reményt keltették a jugoszláv közgondolkodásban, hogy az ország méltányos kapcsolatokat alakíthat ki a szovjet nagy testvérrel. Ezért a Sztálin és Tito közötti vita 1948-as kirobbanásáig a délszláv állam határvédelmének figyelme csak az északnyugati és a déli határra összpontosult, hiszen biztonságosnak gondolták a szovjet szatellitállamokkal közös határokat. Északnyugaton kiemelt fontosságú volt az olasz és osztrák, délen pedig a görög határ. A háború utáni időszakban – a kelet-európai állampolgárokhoz hasonlóan – sok jugoszláv polgár úgy vélekedett, hogy Olaszország és Ausztria a demokratikus világ kapuja. Ezek az országok jelképezték a kapitalista ígért földjét – nem csupán az árubőség miatt, hanem demokratikus államberendezkedésüknek köszönhetően. A Jugoszláviával határos nyugati országokat démonizálta a propaganda és a „nagy gonoszként” misztifikálta. A tőkés társadalmak életvitele és a demokratikus szabadságjogok komoly fenyegetést jelentettek az egypárti, diktatórikus rendszerek számára, hiszen „megfertőzheték” a keleti blokk polgárait.¹²

Ezért a háború utáni jugoszláv kormány határmenti állomásokat hozott létre, amelyek felügyelték a határvidéket. 1948-ban Szlovéniában 43 ilyen állomás volt, ezeket egyaránt használta bázisként a Népi Milícia¹³ vagy a KNOJ¹⁴ és a helyi titkosügynöki és informátori hálózat. Minden határmenti állomásnak térképpel kellett rendelkeznie az általa felügyelt területről. A térképen pontosan jelölni kellett minden illegális határátlépésre alkalmas pontot és olyan rejtkehelyet, ahová az elfogottakat el lehetett vinni kihallgatásra.^{15, 16}

A Szlovén Népköztársaság 1948-ban készült térképe azokat a határmenti területeket is feltünteti, ahol az UDBA és a KOS a legtöbb illegális és ellenséges tevékenységre számított. Jelöli a hivatalos határsávot (a tényleges

határtól számított 15 km-es zónát), amelyet az állami határvédelmi törvény alakított ki, s ahol még a határ menti területeknél is szigorúbban szabályozták a mozgást.¹⁷

1. kép A Szlovén Népköztársaság térképe az 1948-ban kialakított határmenti térséggel. Forrás: SI AS 1529 sz. doboz, Boris Kraigher magángyűjteménye, 1948

Ügynökök és embercsempészek

A határmenti térségen belüli mozgás és lakhatás szigorú szabályozása mellett az UDBA és a KOS azt is figyelembe vette, hogy csak hatékony ügynökhálózattal lehet elfogadható szintű védelmet biztosítani az állam ellenségeivel (a fegyveres ellenállókkal és disszidensekkel) szemben. A második világháborút követő években az ügynök- és kémhálózatok – fedett működésük ellenére is – számos változást éltek meg. 1949-re e szervezetek fő problémája a létszámhiány volt, mivel egyszerűen nem akadt elegendő számú ügynök. Még ha tudomást is szereztek egy illegális határátlépésre készülő csoportról, csak lassan és korlátozott módon tudtak reagálni, mert – legalábbis eleinte – nem állt rendelkezésre hatékony ügynökhálózat és olyan kommunikációs csatorna, amely lehetővé tette volna a megfelelő erősítést. Ez a helyzet drámai módon megváltozott 1949-ben, a Sztálin és Tito közötti vita kirobbanásakor.¹⁸ Miután felmerült a veszély, hogy Sztálin csapatai valamelyik kelet-európai szövetséges felől megtámadják az országot, Jugoszláviának a lehető legrövidebb időn belül át kellett alakítania határmenti hírszerzési tevékenységét. A katonai elhárítás javaslata szerint olyan ügynököket kellett szolgálatba állítani, akik képesek:

- felderíteni a titkos csempész-útvonalakat és kapcsolatba lépni a helyi lakossággal („informátorok”);
- összekötőként tevékenykedni a katonai elhárítás, a népi milícia és a határrendőrség között, lehetővé téve a hatékony beavatkozást („rezidensek”);
- teljesen önállóan tevékenykedni („ügynökök”).¹⁹

A Jugoszláviából kifelé és befelé irányuló, titkos embercsempész-útvonalakat figyelni képes informátorokat a helyi lakosságból toboroztak. Ők rendelkeztek a szükséges terepismerettel, ezért a hatóságok számára ők voltak a leghasznosabbak. Szintén ők voltak azok, akiket a leendő disszidensek megkerestek, hiszen tőlük kaphattak útbaigazítást az erősen őrzött határvidéken, és információt a rejtkehelyekről. Az informátorok általában polgári lakosok voltak, akikkel az UDBA vagy a KOS felvette a kapcsolatot. Gyakran olyanokat szemeltek ki erre a

feladatra, akik összeütközésbe kerültek a törvénnyel, és a büntetés elkerülése érdekében együttműködésre kényszerültek. Az informátorok a rezidens ügynökök vagy kémek alárendeltjeként dolgoztak. Mivel a titkosszolgálat nem bízott bennük, gyakran maguk is megfigyelési célpontok voltak.²⁰

A rezidensek összekötő kapocsként működtek a katonai elhárítás, a népi milícia és a határrendőrség között. A határ menti régióban dolgozó közszolgák köréből toborozták őket, munkájuk jellege miatt általában a postások vagy vámosok közül. Feladataik közé tartozott az informatori hálózat figyelése és feladatokkal ellátása, az információgyűjtés az esetlegesen ártalmas tevékenységekről. Emellett ők tartották szemmel az informatori hálózatot és ők döntötték el, hogy az adott informátor dekonspirálódott-e, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az illető már nem volt felhasználható hírszerzési munkára.²¹

Az ügynökök legfontosabb típusát a fedetten és teljesen önállóan dolgozó személyek alkották. Ezek az ügynökök a jugoszláv hadsereg egykori tagjai közül kerültek ki. Velük kapcsolatban a kommunista párttagság követelmény volt, ahogy a fegyverviselési engedély is. A rezidensekhez hasonlóan ők is helyben éltek, azzal a különbséggel, hogy a titkosszolgálat hamis személyazonossággal és papírokkal látta el őket. A fedett ügynökök jogi eljárást indíthattak bárki ellen, akit gyanúsnak ítélték, vagy akiről feltételezték, hogy fenyegetést jelenthet az államra nézve. A gyanús személyeket a helyi KOS, KNOJ vagy határrendőrség elé citálhatták. Veszélyhelyzetben a fegyvereiket is használhatták, ami – több száz emberéletet követelve – halálzónává változtatta a határsávot.²² A Sztálin–Tito-vita elhúzódásával és a hidegháború kialakulásával Jugoszlávia is elkezdett informátorokat, kémeket és ügynököket toborozni a határ túloldalán élő lojális emigránsok körében. E helyi lakosok együttműködtek a jugoszláv hírszerző és elhárító szolgálatokkal és diverzáns akciók végrehajtásába fogtak Ausztria, Olaszország és Nyugat-Németország területén.²³

A második világháború utáni évtizedekben több ezer katona, ügynök és rendőr tevékenykedett a határőr posztokon és a határmenti régióban. Parancsuk volt arra, hogy elfogjanak vagy likvidáljanak mindenkit, aki szökni próbál Jugoszláviából. A határmenti terület egyfajta erődrendszerre vált, amelyen keresztül tízezrek kísérelték meg a szökést, és közülük több ezren az elnyomó hatóságok karjaiban kötöttek ki.²⁴ A belügyi és nemzetbiztonsági államtitkárság éves jelentése szerint 1949-ben a szlovén UDBA több mint 5000 embert állomásoztatott az osztrák és olasz határövezetben.²⁵

1. táblázat. A Népi Milícia tagjai és az UDBA-val együttműködők létszáma az osztrák és olasz határ menti régióban, 1949

1949	Osztrák határsáv	Olasz határsáv	Trieszti szabad terület	Összesen
Népi milícia (KNOJ)	942	672	514	2128
Az UDBA ügynökei és egyéb munkatársai	1446	969	531	2946
Összesen	2388	1641	1045	5074

A határállomásoknak és ellenőrző pontoknak alapvetően kettős szerepe volt: egyrészt a legális határátlépés ellenőrzése, másrészt a nem kívánatos személyek (pl. bűnözők és más veszélyes elemek) vagy jogosulatlanul bejutni próbálók belépésének megakadályozása.²⁶

Különösen a Jugoszláv Kommunista Szövetségének (JKSZ) vezetése vélekedett úgy, hogy a második feladat kiemelt fontosságú, veszélyes misszió. A nem kívánatos egyének vagy csoportok (fegyveres ellenállók, kémek, csempészek), akik veszélyt jelentettek az állambiztonságra, illegálisan kíséreltek meg Jugoszláviába jutni. Az UDBA és a KOS feltételezte, hogy e behatolók megpróbálhatják megdönteni a kommunista rendszert, így mindenáron fel kell őket tartóztatni. Először attól féltek, hogy e csoportokat az antikommunista mozgalom bátoríthatja, de a Sztálin–Tito-vita elhúzódásával az is felmerült, hogy a korábbi szövetségesek felől is érkezhethet támogatás.

Ezzel párhuzamosan az állam számára kihívást jelentettek azok a személyek és csoportok is, akik illegálisan kívánták elhagyni Jugoszláviát. A második világháborús megszállás és szenvedés évei után a szlovének szabadságban kívántak élni,²⁷ ám ez a vágyuk nem teljesült. A pártállami elnyomás, bebörtönzés és az ellenzékiek eltűnése a mindennapok részévé vált. Különösen az értelmiségiek és a katolikus konzervatív körök tettek egyenlőségelet a háború után Jugoszláviában kialakuló politikai rendszer és a Szlovéniát a háború alatt uraló totalitáriánus berendezkedések között. Az elnyomástól, bebörtönzéstől, sőt akár a haláltól való félelem ellenére sokan kockáztatták életüket, és megpróbáltak elmenekülni a határon át. A kommunista rezsim cinikusan azt állította, hogy a távozók nem kívánatos elemek Jugoszláviában, mivel képtelenek voltak alkalmazkodni az új, szocialista életformához. Arról, hogy elengedjék őket, szó sem lehetett, hiszen hírt vihettek volna Nyugatra az emberi jogok és szabadságjogok szisztematikus megsértéséről.

és csak kevesebb, mint 1%-a katona és rendőr, míg 23%-uk társadalmi besorolásáról nem rendelkezünk információval. Érdekes a menekülők korösszetétele is: 2,5% 14 évesnél fiatalabb; 13% 14 és 18 év közötti; 48% 18 és 25 év közötti; 20% 25 és 30 év közötti és 16,5% 35 év feletti. Nem egyszerűen arról volt szó tehát, hogy Jugoszlávia fiatalokat vesztett, hanem elsősorban fiatal férfiakat: az elfogottak 76%-a férfi volt.^{32,33}

A határ menti térséget a Népi Milícia és a jugoszláv egypárti rendszert megdönteni kívánó fegyveres csoportok közötti konfliktusok jellemezték. Így a fegyverek – de akár a taposóaknak – használata szinte a napi rutin részét képezte. 1959 végéig a határőr milícia és ügynökei – gyanús egyének vagy csoportok illegális szökésének megakadályozása céljából – jogosultak voltak lőfegyver használatára.

A 2. képen látható grafikon azokról a személyekről mutat szomorú statisztikát, akik az ötvenes években kísérelték meg a menekülést az államhatáron át. Az évtized második feléig egyaránt meredeken növekedett a sikeres határátlépések és a menekülés közben elfogottak száma. Az UDBA évről évre növelte a határővezet felügyeletében közreműködő ügynökeinek létszámát. Így a határvédelmi rendőrök, besúgók, kémek és ügynökök olyan sűrű hálózata jött létre, amely a térségben mozgó egyének és csoportok minden lépését követte, valamint ellenőrizte az ismert csempész-útvonalakat is.³⁴

2. táblázat. A Jugoszláviából kifelé irányuló határátlépési kísérletek száma az ötvenes években³⁵

	A jugoszláv határon elfogottak száma	Szlovéniából sikeresen elmenekült	Jugoszláviába visszaküldve	Egyebek – Londoni egyezmény szerint ³⁶	Össz.	Össz. év %
1952	2159	1602	84	/	3845	4,5
1953	1740	1193	653	/	3586	4,3
1954	3161	2062	692	/	5915	7
1955	2942	1672	902	/	5516	6,6
1956	5953	4644	813	/	11410	13,6
1957	13778	6919	2913	/	23610	28,2
1958	9788	2845	4809	623	18065	21,5
1959	6450	1641	3174	693	11958	14,3
Össz esen	45971	22578	13956	1316	83905	100,0

A Szlovéniából sikeresen elmenekültek, valamint az elfogottak és visszaküldöttek számához képest is kiemelkedő a Jugoszláviát elhagyni próbálók száma. Az 1952 és 1959 közötti hét évben közel 84 ezer ember próbálta elhagyni az országot. Ez mindössze csak egy negyedüknek sikerült, és minden második leendő disszident elfogták a határnál. A határmenti régiót erődrendszerre alakították át, ahol jugoszláv állampolgárok tízezrei próbáltak távozni az országból, ám közülük több ezren az elnyomó hatóságok karjaiban kötöttek ki.³⁷ Csak elképzelésünk lehet arról, hogy milyen gyötrelmeket és elnyomást kellett megtapasztalniuk az embereknek, ha gyakran egész családok döntöttek úgy, hogy vállalják az illegális határátlépés kockázatát. Sem a bizonytalan külföldi jövő, sem az a kilátás nem tántorította el őket, hogy a titkosrendőrség markába kerülhetnek. Elfogás esetén a bebörtönzés volt a legkevésbé rossz eshetőség.³⁸

Az UDBA és a KOS levéltári iratainak tanulmányozása során – amely iratokat a Szlovén Köztársaság Levéltára és a Szerb Köztársaság Védelmi Minisztériumának belgrádi katonai levéltára őrzi – felmerül a kérdés: valójában kitől védtek a jugoszláv egységek a határt? Tényleg olyan nagy volt a külső ellenségek felől fenyegető veszély a háború utáni időszakban? Vagy e veszélyeket eltúlozták, hogy aztán a vészhelyzet ürügyén a kormány drasztikus intézkedéseket hozhasson?

Úgy tűnik, hogy a határ és a határvidék védelméért tett erőfeszítések nem elsősorban az országba (hírszerzési célból vagy szabotázs végrehajtására) bejutni próbáló egyének vagy csoportok ellen irányultak, hanem azok ellen, akik el akarták hagyni az országot. Jugoszlávia lakosságának igen nagy hányada számára kiábrándító volt a társadalom működése. Szlovéniában (és Jugoszláviában) újra feléledtek a XVII. és XVIII. században látott boszorkányperek. Most, a XX. században azonban nem eretnokség volt a vád, hanem az egypárti rendszerrel szemben megfogalmazott kritika, a magántulajdon (vagy annak óhajta), tiltott irodalom birtoklása, vagy külföldön élő rokonokkal és barátokkal való kapcsolatfelvétel.³⁹ Ez a tendencia a második világháború végén indult meg.

A menekülési kísérletek száma a későbbiekben növekedett, mivel a második világháború után egyre nagyobb lett a nyomás a jugoszláv egypárti rezsim részéről. A disszidálási kísérletek száma az 1950-es években érte el csúcspontját. A KOS levéltárának és a Szlovén Köztársaság Levéltárának forrásai szerint a jugoszláv rezsim egyre eredményesebben harcolt a határt átlépni kívánó, ún. belső ellenséggel szemben. Egy 1955-ben kelt

katonai elhárítói jelentés szerint⁴⁰ egyértelműen látszik, hogy míg 1945 és 1948 között az illegális határátlépők közül „csak” 1330 határsértőt sikerült elfogni évente, addig az 1949 és 1953 közötti időszakban már évente 2100 határsértő került a hatóságok kezei közé. 1954-ben az elfogott személyek száma 3241-re nőtt.⁴¹

Hogy még érthetőbb legyen az Olaszország, Ausztria és a Trieszti Szabad Terület felé húzódó határt illegálisan átlépők száma, a belügyi szervek adatait idézzük: 1946 folyamán 1654 egyén lépte át engedély nélkül a jugoszláv határt az említett államok felé. Ugyanebben az időszakban a határőrök 1119 személyt fogtak el. Ezek a számok 1947-ben és az azt követő években a következők szerint alakultak: 1900/1656; 1948-ban 1094/1526; 1949-ben 925/2127; 1950-ben 1025/1831; 1951-ben 1628/2644; 1952-ben 1206/2159⁴²; 1953-ban 1183/1740; majd 1954 első hónapjaiban 1122/3241.⁴³ A számok alapján elmondható, hogy általánosságban az elfogottak és a sikeres határátlépők aránya 1949 után az előbbieik javára tolódott el.⁴⁴⁴⁵

Konklúziók

A szlovének többsége számára a második világháború vége a felszabadulást jelentette, egy kisebbség számára azonban azt, hogy Szlovéniát megszállta a jugoszláv egypárti kommunista rezsim és annak Nemzeti Felszabadítási Hadserege. Ennek következtében a háború végén a kortársak egyfajta exodusnak lehettek tanúi, amely a német kisebbséget, a szlovén honvédség tagjait, a csetnikeket és a felemelkedő kommunista rezsim ideológiai és politikai ellenzékét érintette. A „felszabadított” területekről 20–25 000 ember távozott, katonák és polgári személyek egyaránt. A háború utáni éveket a jugoszláv kommunista rezsim arra használta fel, hogy megszilárdítsa hatalmát és felépítse rendszerét. A példás büntetésekkel és nyilvános tárgyalásokkal megfélemlítették a rendszer potenciális ellenzőit, de egyúttal leszámoltak azokkal is, akik már a háború alatt vagy az után szembehelyezkedtek vele.

Az 1950-es évek második felében Jugoszlávia a kifelé irányuló migráció új hullámával szembesült, amelynek keretében állampolgárai a nyugati országokba próbáltak távozni. Az állambiztonsági hatóságok jelentéseikben mindezt úgy magyarázták, hogy a lakosságot félrevezette az ellenséges nyugati propaganda, és a határsértők a jobb élet reményében próbáltak távozni. A második világháború után elkezdték kiépíteni a határvédelem mechanizmusait. Az ország geopolitikai helyzete folytán nyugati és keleti szövetségek közé ékelődött. A határok mentén államvédelmi testületeket hoztak létre és sokrétű ügynökhálózatot hívtak életre, amelyet a rendszer külső és belső ellenségei ellen folytatott ún. „különleges háború” eszközeinek tekintettek.

Ezzel egyidejűleg a jugoszláv kommunista egypártrendszer megkezdte a határ menti erődök kialakítását és a jugoszláv hatóságok figyelme saját állampolgárai felé fordult. Különösen a népszerűség azon részével foglalkoztak, amely szembehelyezkedett az új rendszerrel. A háború utáni időszakot talán az *Apám, a szocialista kulák* című film (1987; rendezte Matjaž Klopčič) egyik mondata írja le legjobban. Miután hazatért a szovjet frontról, Jože Malek így szólalt meg: „Most, hogy szabadság van, különösen óvatosnak kell lennünk!”

Fordította: Farkas Zoltán

Levéltári források

VA - Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije [A Szerb Köztársaság védelmi minisztériumának katonai archívuma]

VA, doboz 8, KO – 6.3.02, Sastanci i savetovanja KOS 1950 [Az Elhárítás értekezletei és konferenciái, 1950], s. d., pp. 82003102701–82003102708;

VA, doboz 8, KO – 6.3.02, Sastanci i savetovanja KOS 1950 [Az Elhárítás értekezletei és konferenciái, 1950], 1949, pp. 82003100788 – 82003100828;

VA, doboz 10, KO – 6.3.02, Savetovanja OB JNA 1955 [A jugoszláv nemzeti hadsereg konferenciái 1955], s. d., pp. 82003201375 – 82003201384.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije [A Szlovén Köztársaság Levéltára]

SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Napad na Jugoslavijo in posebnosti revolucionarnega gibanja [Támadás Jugoszlávia és a forradalmi mozgalom sajátosságai ellen], 1978;

SI AS 1931, A-10-5, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve in državno varnost za leto 1949 [A Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztérium éves jelentése, 1949];

SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Izvor, nosilci, oblike in metode izpodkopavanja ustavne ureditve” [‘Az alkotmányos berendezkedés aláásásának forrása, formái és módszerei’], 1978;

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1951 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése 1951’]

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1952 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése, 1952];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1955 [A Szlovén Népköztársaság Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztériumának éves jelentése, 1955];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1956 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése, 1956];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1959 [A Szlovén Népköztársaság Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztériumának éves jelentése, 1959];

SI AS 1931, 1529 sz. doboz, Boris Kraigher magángyűjteménye, 1948.

NATO AO – Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének online archívuma

NATO AO, 1954, C-M(54)104, Memorandum of Understanding between the Government of Italy, the United Kingdom, The United States and Yugoslavia regarding the free territory of Trieste, 5. 10. 1954

URL: <http://archives.nato.int/memorandum-of-understanding-between-government-of-italy-united-kingdom-united-states-and-yugoslavia-regaring-free-territory-of-trieste;isad>. (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 27.).

Irodalomjegyzék

Ateljević, 1983

Ateljević, Milan: *Specialna vojna. Obramba in zaščita*. Beograd, ČZO Poslovna politika

Dežman, 2010

Dežman, Jože (szerk.): *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2005–2008*, [A szlovéniai rejtett tömegsírokat feltáró bizottság jelentése, 2005–2008.] Ljubljana: Družina

Dornik Šubelj, 2013

Dornik Šubelj, Ljuba: *Ozna in prevzem oblasti 1944–46*. [A Népvédelmi osztály és a hatalomátvétel 1944–46.] Ljubljana, Modrijan

Jenuš – Cankar, 2014

Jenuš, Gregor – Cankar, Tadej: Jugoslovanski berlinski zid. Slovenska državna meja po drugi svetovni vojni v primežu represivnih organov. [Jugoszlávia berlini fala. A szlovén államhatárok az elnyomó szervek markában a második világháború után.] *Slovenski zgodovinski magazin*, 1. sz.

Jenuš – Friš, 2017

Jenuš, Gregor – Friš, Darko: Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti »zunanjim« in »notranjim sovražnikom«. [Különleges háború. A jugoszláv belügyi szervek részvétele az államhatár védelmében és harcuk a külső és belső ellenséggel szemben.] *Annales. Series Historia et Sociologia*, 4. sz.

Official Journal SFRJ, 1947

Službeni list Socialistične federativne republike Jugoslavije [A Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság hivatalos közlönye], Nr. 101/1947

Pirjevec, 1995

Pirjevec, Jože: *Jugoslavija (1918–1992). Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. [Jugoszlávia (1918–1992). Karađorđević és Tito Jugoszláviájának kialakulása, fejlődése és szétesése]. Koper, Lipa

Repe, 2003

Repe, Božo: *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrabi iz obdobja socializma*. [Vörös Szlovénia. Mozgalmak és személyiségek a szocializmus időszakából.] Ljubljana, Založba Sophia

Režek, 2005

Režek, Mateja: Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informburojem [Valóság és illúzió között. Szlovén és jugoszláv politika a Kominformmal kiobbant konfliktus utáni évtizedben.] Ljubljana, Založba Modrijan

¹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

² VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708.

³ Uprava državne bezbednosti – Állambiztonsági irányítás (szerb-horvát nyelven, a továbbiakban szh.)

⁴ Uprava državne varnosti – (szlovén nyelven, a továbbiakban szlv.)

⁵ Dornik Šubelj, 2013: 455–458; Jenuš–Friš, 2017:777–778.

⁶ Népvédelmi osztály: *Odjeljenje za zaštitu naroda* (szh.) vagy *Oddelek za zaščito naroda* – (szlv.)

⁷ A Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsa [AVNOJ – *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* (szh.) vagy *Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije* (szlv.)] 1943 novemberében tartott második ülése után Jugoszlávia Felszabadításának Nemzeti Bizottsága [NKOK – *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (szh.) vagy *Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije* (szlv.)] megalapította a Belügyi Osztályt az állambiztonsági feladatok ellátására. Az osztály megkezdte a hírszerzési munka újjászervezését. Egy 1944 tavaszán kelt operatív utasításban Tito kijelentette, hogy túl sok szervezet foglalkozik hírszerzési munkával, és ez lehetetlenné teszi működésük áttekintését. Ezért szükségessé vált egy olyan egységes és erős szervezet létrehozása, amely külföldön és a megszállt területeken is képes ellátni a hírszerzési feladatokat. Mindezt nem lehetett egyik napról a másikra megszervezni. Ezért 1944. február 19-én a Szlovén Nemzeti Felszabadítási Bizottság vagy SNOS [*Slovenski narodnoosvobodilni svet* (szlv.) vagy *Slovensko narodnoosvobodilačko vijeće* (szh.)] megszüntette az 1941 óta létező Biztonsági Hírszerző Szolgálatot vagy VOS-t [*Varnostnoobveščevalna služba* (szlv.)]. Tito marsall 1944. május 13-i utasításával létrejött a Népvédelmi Osztály (OZNA). Az OZNA szervezése katonai elvek mentén történt és a szervezet négy részleggel alakult meg: Az első részleg (hírszerzés) adatokat gyűjtött és beszivárgott az ellenséges területekre és intézményekbe; a második részleg (elhárítás a felszabadított és megszállt területeken) felügyelte a nemzeti felszabadítási mozgalmon belüli csoportok tevékenységét; a harmadik részleg (katonai elhárítás) felügyelte a katonai szervezetek műveleteit, míg a negyedik részleg a technikai támogatásért felelt. Kiemelt figyelmet fordítottak az új társadalmi és politikai rendszer kialakítására. Ez nem meglepő annak a ténynek az ismeretében, hogy az OZNA teljes állománya a nemzeti felszabadítási erők magas rangú tisztjeiből verbuválódott, akik valamennyien a Kommunista Párt tagjai voltak. Az OZNA szervezeti felépítése alapján úgy tűnik, hogy már a háború alatt elindult az a tendencia, hogy a kommunisták saját pártjuk tagjait is megfigyelték. SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Napad na Jugoslavijo in posebnosti revolucionarnega gibanja [Támadás Jugoszlávia és a forradalmi mozgalom sajátosságai ellen], 1978, 15–17.

⁸ *Kontraobaveštajna služba* (szh.) vagy *Kontraobveščevalna služba* (szlv.)

⁹ SI AS 1931, 2242 sz. doboz, 22. Dornik Šubelj, 2013: 455–458; Jenuš–Friš, 2017: 777–778

¹⁰ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708.

¹¹ Pirjevec, 1995: 171.; Jenuš–Friš, 2017: 779.

¹² Ateljević, 1983: 131.; Jenuš–Friš, 2017: 779.; Režek, 2005: 15.

¹³ *Korpus narodne odbrane Juoslavije* (szh.) vagy *Korpus narodne obrambe Jugoslavije* (szlv.)

¹⁴ Tito marsall 1944. augusztus 15-én alapította meg a Népi Milíciát (a KNOJ-t). E szervezet felelt a rend fenntartásáért a felszabadított területeken, de feladata volt a horvát Usztasák, továbbá az antikommunista *Csetnik* mozgalom és más antikommunista csoportok elleni akciók végrehajtása a felszabadított területeken. Gondoskodott továbbá a központi hatóságok, a kikötők és a nemzeti határok biztonságáról. A Népi Milícia (KNOJ) közvetlenül a Népvédelmi Osztály (OZNA) majd 1946-tól az UDBA vezetője alá tartozott. SI AS 1931, 2242 sz. doboz, 17.

¹⁵ Jenuš–Friš, 2017: 780.

¹⁶ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

¹⁷ Official Journal SFRJ, 1947, No. 101/1947. SI AS 1529, 1529 sz. doboz

¹⁸ Repe, 2003: 32. SI AS 1931, doboz 2242 1.

¹⁹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²⁰ VA, 8 sz. doboz KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²¹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

- ²² VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.
- ²³ SI AS 1931, A-10-5,
- ²⁴ Jenuš–Cankar, 2014: 50.; Jenuš–Friš, 2017: 781.
- ²⁵ SI AS 1931, A-10-5,
- ²⁶ SI AS 1931, A-10-5, VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.
- ²⁷ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.
- ²⁸ Official Journal SFRJ, 1947, No. 101/1947. SI AS 1931, 1529 sz. doboz, .
- ²⁹ VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³⁰ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³¹ VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³² SI AS 1931, 1440 sz. doboz VA, 10 sz. doboz KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³³ Elemzésében az UDBA még tovább ment, és megpróbálta meghatározni a menekülők jogi státuszát. Mivel utóbbiak között rendkívül sok volt a fiatal, értelemszerűen csak 6% menekült őrizet, börtön vagy letartóztatás elől. VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³⁴ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, VA, 10 sz. box, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.
- ³⁵; SI AS 1931, 1440 sz. boks. Lásd még: SI AS 1931, 1440 sz. box (1951, 1952, 1955, 1956).
- ³⁶ Az 1954. október 5-én kelt Londoni Memorandum 7. cikkelye alapján 1955. augusztus 20-án a jugoszláv és az olasz kormány egyezményt írt alá Udinében a határforgalom és a határátlépés megkönnyítéséről mindazokra vonatkozóan, akik a határtól számított 10 km-es körzetben laktak. NATO AO, 1954, C-M(54)104, Memorandum of Understanding between the Government of Italy, the United Kingdom, The United States and Yugoslavia [Olaszország, az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és Jugoszlávia kormánya között a trieszti szabad területről létrejött Egyetértési Nyilatkozat], 5. 10. 1954; SI AS 193, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).
- ³⁷ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).
- ³⁸ Jenuš – Friš, 2017: 784–786.
- ³⁹ A kormány és ellenzéke közötti feszültség korábban elképzelhetetlen mértéket öltött és a háború utáni politikai kirovatokban – és gyilkosságokban – csúcsosodott ki. Szlovéniában jelenleg is több mint 600 nyilvántartott tömegsír van a világháború idejéből és az azt követő időszakból. Ezek összesen több mint 100 000 áldozatot rejthetnek: Dežman, 2010; Jenuš – Cankar, 2014: 51.
- ⁴⁰ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1955).
- ⁴¹ Jenuš–Friš, 2017: 786.
- ⁴² SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).
- ⁴³ VA, VBA, 10 sz. doboz, s. d., 82003201375–82003201384.
- ⁴⁴ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, “Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959). 7–8;
- ⁴⁵ A Belügyminisztérium 1951. évi jelentése szerint 2644 illegális határátlépőt fogtak el. Az elfogottak megoszlása nemzetiség szerint az alábbi volt: 928 szlovén, 465 szerb, 910 horvát, 61 bosnyák, 17 macedón, 16 montenegrói és 247 egyéb külföldi. A letartóztatott „egyéb külföldiek” között a belügyi szervek találtak a szovjet blokk országaiból érkezett politikai menekülteket is, akik megpróbáltak Nyugat-Európába szökni. Sajnos e személyekről nem áll rendelkezésre semmilyen részletes információ. Mindössze kilenc évvel később, 1960-ban a belügyi hatóságok készítettek egy hasonló jelentést, amelyből kitűnik a határátlépést megkísérlők számának jelentős emelkedése. A hatóságok 9909 személyt regisztráltak határátlépési kísérletben résztvevőként. 5501 esetet a jugoszláv–osztrák határon, 4408 esetet a jugoszláv–olasz határon jegyezték fel, míg a jugoszláv–magyar határon csak tizenötöt. A regisztrált személyek nemzetiségi összetétele a következő volt: 1514 szlovén, 1358 szerb, 3935 horvát, 68 macedón, 46 montenegrói és 601 bosznia-hercegovinai.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.5.

Dieter Bacher:
„Vörös rém” – paranoia vagy valóság?
A brit hírszerzés becslései a szovjet és a „kommunista” befolyásról
Ausztriában

Az 1950-es évek elején már javában folyt az Osztrák Kommunista Párt (Kommunistische Partei Österreichs, továbbiakban: KPÖ) tagjai és szervezetei elleni propaganda, főleg a francia, amerikai és angol megszállási zónákban. A hidegháború már az 1940-es évek végén elérte Ausztriát, és a korábbi szövetségesek közötti egyre fokozódó konfliktus itt is éreztette a hatását. A megszállási zónák megállapítása különösen fontos kérdés volt: a szovjet zóna (Kelet- és Északkelet-Ausztria, a mai Burgenland, Alsó-Ausztria és Felső-Ausztria keleti része), az amerikai zóna (a mai Salzburg, Nyugat-Felső-Ausztria és a Bad Aussee körüli régió), illetve az angol zóna (a mai Karintia és Stájerország, Bad Aussee régió kivételével) körül kialakult geopolitikai vita több szinten is megnyilvánult.

A KPÖ tagjai és vezetői ugyanúgy tartottak ettől a helyzettől, és nekik is szembe kellett nézniük a következményekkel. Bármennyire is kritikus volt a helyzet, a bécsi KPÖ 10. kerületi pártirodájának dolgozói mégis eléggé meglepődhettek, amikor 1950. február 10-ének reggelén a munkahelyükre érkeztek. Egy előző éjszaka elkövetett rablás egyértelmű jeleire bukkantak. Valaki (vagy valakik) felnyitották a földszinti ablakot, átkutatták a szekrényekben lévő aktákat, és több dokumentumot elloptak onnan, többek között a 10. kerületi párttagok névsorát. Úgy tűnik, a rabló(k) kifejezetten a KPÖ bécsi tagjaira vonatkozó listákat és dokumentumokat keresték.¹ Ez az osztrák rendőrség mellett az UKR MGB CGV* figyelmét is felkeltette – az Ausztriában állomásozó UKR és az MGB már tudta, hogy a nyugati hírszerzés, különösen az amerikai Counter Intelligence Corps* (továbbiakban: CIC) és a brit Intelligence Organisation* (továbbiakban: Intorg) kiemelten érdeklődik minden KPÖ-re vonatkozó információ iránt – ezek ugyanis mindig gyanúval fogadták a párt tagjainak szovjetbarát megnyilvánulásait és a lehetséges „fedett akciókat”. Tehát a nyugati titkosszolgálatok erősen szemmel tartották a KPÖ-t, ahogy a szovjetek is őket.

Ebben az esetben úgy tűnt, a rablóknak sietniük kellett – egy sálat találtak a helyszínen, az osztrák rendőrök pedig felfedeztek rajta egy számlát, amit egy közeli mosodában állítottak ki. Ennek az információnak a birtokában nem volt nehéz beazonosítani a sál tulajdonosát – Kurt Zofka, 1928-ban Bécsben született, és „érdekes módon” a KPÖ tagja volt. Ekkor a párt „Werkschutz”^{*} osztagában szolgált, mint az alsó-ausztriai

* UKR MGB CGV: Az Ausztriában megszálló feladatokat végző szovjet haderőhöz kirendelt állambiztonsági szolgálatok kémelhárító szakosztálya. UKR: „Kémelhárítási Igazgatóság” – az MGB egyik alhatósága, MGB: „Állambiztonsági Minisztérium” – a szovjet népbiztonságok 1946-os minisztériummá szervezése után az állambiztonsági csúcsszerv, CGV: „A Fegyveres Erők Középső Csoportja” – 1945 májusában a frontszeregekből létrehozott megszálló erők szovjet parancsnoksága Ausztriában, Magyarországon és Csehszlovákiában. *(A szerk.)*

* Counter Intelligence Corps: A második világháború alatt és a hidegháború korai szakaszában (1961-ig) az USA katonai hírszerző hivatala. *(A szerk.)*

* Intelligence Organisation: Az Ausztriát felügyelő Szövetséges Ellenőrző Bizottság hírszerző szervezete Bécsben. *(A szerk.)*

* Werkschutz: üzemőrség. *(A szerk.)*

„Sowjetische Mineralölwaltung” (SMV, a ma is létező osztrák olajcég, az ÖMV elődje) létesítményeinek őrzésével megbízott személy.²

Zofkát már másnap letartóztatta és kihallgatta a szovjet kémelhárítás. Előadta, hogy a CIC szervezte, be és arra jelölte ki, hogy egy másik osztrák személynek dolgozzon, akit nemcsak a az amerikaiak, de állítólag a brit Field Security* (továbbiakban: FS) is alkalmazott, konkrétan Johann Groissl, egy bécsi illetőségű személy, aki egy 20 fős, informátorokból és futárokból álló csoportot állított fel. Hamarosan az MGB is felvette a kapcsolatot Groissl-lel, és igyekeztek rábírní arra, hogy fedje fel a hálózatát, illetve a CIC munkamódszereit, mert akkor a szovjetek az ellene indított perben mindezt figyelembe fogják venni. Kétségbeesésében Groissl elfogadta az ajánlatot, és kettős ügynökként kezdett dolgozni, egyenként a szovjet kémelhárítók kezére játszva a hálózatában dolgozókat. Miután a csoportját felfedték, őt 1951 márciusában letartóztatták és a hálózatának tagjaihoz hasonló módon „Szovjetunió-ellenes kémkedés”-sel vádolták meg, majd halálra ítélték. A Bécs melletti Badenben székelő Szovjet Katonai Bíróság 28990. számú perében meghozott ítéletet követően Moszkvába szállították és a Butirka börtönben kivégezték. A holttestet elégették, hamvait pedig a Danszkoje temetőben egy azonosíthatatlan tömegsírba szórták.³

A szovjet kémelhárítás számára az ehhez hasonló esetek jelezték, hogy az amerikai és az angol hírszerzés számára különösen fontos, hogy a KPÖ tagjairól, illetve azoknak a szovjet megszállt erők számára végzett munkájáról a lehető legtöbb információt megszerezze. A nyugati szolgálatok által vezetett akciók célja az volt, hogy kivizsgálják és megbecsüljék az Ausztriát érő „kommunista” befolyás mértékét, illetve azt, hogy ez alkalomadtán képes-e a politikai kibontakozást – számukra – negatív irányba elmozdítani. Ahogy az 1955-ben megkötött osztrák államszerződés megmutatta, ezek a félelmek alaptalanok voltak, de egészen odáig a brit és az amerikai szolgálatok számára mégis nagyon valóságosnak tündek.⁴

Ausztria mint a hidegháború „hírszerző csomópontja”

A nyugati szolgálatok több okból is aggódtak a kommunista befolyás miatt, és szükségesnek látták az elhárítását. A második világháború végén Ausztriát a szövetségesek szállták meg, tehát Nagy-Britannia, az USA, a Szovjetunió és Franciaország. Ez a megszállás megalapozta azoknak a helyi adminisztratív és a katonai szervezeteknek a működését, amelyek széleskörűen támogatták a titkosszolgálatok munkáját. Tehát az úgynevezett „rezidentúrák” és hálózatok létesítése ekkoriban nem jelentett különösebb problémát.⁵

A másik fontos tényező Ausztriának a „Nyugat” és a „keleti blokk” közötti földrajzi fekvése volt. Először is, ennek köszönhetően mindkét oldal hírszerzése úgy tekintett Ausztriára, mint ahol feltétlenül jelen kell lennie, főleg a kibontakozó hidegháború fényében. Másrészt, a fentiekkel szoros összefüggésben, a megszálló hatalmaknak meg kellett védeniük a katonai létesítményeiket és egységeiket is a különböző támadásoktól. Az így életbe léptetett biztonsági intézkedések tehát elengedhetetlenek tündek, nemcsak azért, hogy a megszállók a pozícióikat hatásosan ellenőrizni tudják, hanem azért is, hogy eredményesen léphessenek fel a várható behatolásokkal szemben. 1945-ben, közvetlenül a háború vége után, még a legégetőbb problémának a „Werewolf-egységek”^{*} partizánjellegű akcióit, illetve az NSDAP maradványainak politikai aktivitását tartották.⁶ Továbbá az osztrák földre kitelepített közel 1 millió 650 ezer fős embertömeg és más menekültek jelenléte, illetve Ausztria politikai helyzete is állandó figyelmet igényelt.⁷

Ahogy az az amerikai és a brit jelentésekből is kitűnik, 1947-től a nyugati titkosszolgálatok számára új célok fogalmazódtak meg. A Szovjetunió és a kelet-európai államok elleni kémkedés egyre fontosabbá vált Ausztriában is.⁸ Ebből következően a brit szolgálatok és az amerikai kollégáik számára az is fontos volt, hogy az

* Field Security (Section vagy Service): A brit hadsereg katonai rendészetéhez, majd a második világháború és a korai hidegháború idején az Intelligence Corps alá rendelt (tábori) hírszerző szolgálat. (*A szerk.*)

* Werewolf: „Vérfarkas” egységek – nácik által hátrahagyott, főleg fiatalokból verbuvált partizánok, akiket a szövetséges csapatok és az új adminisztráció elleni merényletekkel bíztak meg. (*A szerk.*)

ausztriai hírszerzésüket minél jobban megszilárdítsák. Olyannyira meg akarták erősíteni, hogy Ausztriát akkor is titkosszolgálati akciók bázisaként tudják használni, amikor már, mint megszállók, nem lesznek jelen az országban.

Már az 1940-es évek végén, a brit War Office-nak* küldött jelentésekben is megfogalmazódott esetenként, hogy a szovjetekkel és a „testvéri országokkal” küszöbön álló konfliktus fényében szükséges volna az ausztriai pozíciókat úgy megerősíteni, hogy azok majd a keleti blokk elleni hírszerző akciók bázisául is szolgálhassanak. Mindehhez olyan titkosszolgálati struktúrákra és hálózatokra volt szükség, amely britek és az amerikaiak számára úgy a hazai, mint a külföldi hírszerzés területén hatásos tud lenni.⁹ Ennek a tervnek a végrehajtásakor a brit és az amerikai oldal számára természetesen mindenféle kommunista szervezet és befolyás potenciális veszélyt jelentett, olyan veszélyt, amelyet állandóan figyelemmel kellett tartani és el kellett hárítani, hogy saját akcióképességüket meg tudják őrizni.

A brit hírszerzés „Kelet” elleni akciói a megszállt Ausztriában

Az amerikai kollégáikkal együttműködve, a brit szolgálatok osztották a fenti véleményt, és már 1947-től fogva szemük előtt tartották a várható „kommunista veszély”-t. A már említett Intorgot 1945-ben a British Element of the Allied Commission for Austria* (továbbiakban: ACA/BE) hírszerző osztályaként hoztak létre, hogy a brit titkosszolgálat helyi adminisztrációjaként megszervezze és felügyelje a Joint Intelligence Coordination Staffban* (továbbiakban: JICS) végzett munkát. A JICS legfontosabb feladata az volt, hogy információt szerezzen a Szovjetunióról, a szatellitállamokról és Jugoszláviáról, illetve azok katonai egységeiről, továbbá az is, hogy az említett országokból érkező hírszerző akciókat elhárítsa.¹⁰

A britek egy másik fontos „játékosa” szintén a JICS-hez tartozott: a Joint Intelligence Bureau* (továbbiakban: JIB) ausztriai ága, továbbá egy ún. „JIB-center” a brit megszállási övezetbe tartozó Stájerországban, Graz városában. A JIB-et nagyjából akkor hozták létre, mint az Intorgot, 1945-ben, közvetlenül a háború végén Londonban, a British Joint Intelligence Committee* javaslatára. Az új hírszerzési adminisztráció megtervezése és felállítása Kenneth Strong felügyelete alatt történt, aki a szolgálatait a brit hadseregben kezdte, még az IRA* elleni harcok idején az 1920-as években. 1937-ben a berlini katonai attasé helyettesének nevezték ki. Tapasztalatai és szakértelme a második világháború alatt a brit hírszerzés egyik kulcsfigurájává tették őt. Ekkor lett Dwight D. Eisenhower vezérkarában hírszerzési összekötőtiszt; a későbbi elnök aztán a Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces* vezérkarának tagjává is kinevezte. Mint tapasztalt és magas rangú titkosszolgálati tisztet a háború után az JIB megalapításának feladatára jelölték ki, a Szovjetunióval fennálló és várhatóan elmélyülő konfliktus jegyében.¹¹

A JIB alapításának oka az volt, hogy egy szervezetet hozzanak létre, amely képes koordinációs intézkedésekre az „új ellenség”-gel, tehát a Szovjetunióval és a szatellitállamokkal szemben. Feladata volt, hogy összegyűjtse és feldolgozza az információkat, illetve továbbfejlessze az ezekre alapozott műveleti terveket. Ennek következtében a JIB a térképészeti, a gazdasági, az ipari, a tudományos és az egyre fontosabbá váló nukleáris hírszerzésre fókuszált.¹² A JIB, „osztályközi” szolgálatként, azt a célkitűzést kapta, hogy „bárhol is vannak a brit katonai

* War Office: 1857 és 1964 között állt fenn, a mai brit védelmi minisztérium elődje. *(A szerk.)*

* British Element of the Allied Commission for Austria: Az Ausztriát felügyelő Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit szekciójája. *(A szerk.)*

* Joint Intelligence Coordination Staff: Egyesített Titkosszolgálat-irányítási Csoport. *(A szerk.)*

* Joint Intelligence Bureau: Egyesített Titkosszolgálati Hivatal. *(A szerk.)*

* British Joint Intelligence Committee: Brit Egyesített Titkosszolgálati Bizottság. *(A szerk.)*

* IRA: Ír Köztársasági Hadsereg (Irish Republican Army), az 1919–1921 közötti ír függetlenségi háború fegyveres ereje, majd a háború utáni egyesítési politika legradikálisabb támogatója. *(A szerk.)*

* Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces: A Szövetséges Expedíciós Erők Legfelsőbb Parancsnoksága. *(A szerk.)*

alakulatok bevetve, biztosítsa, hogy a megfelelő operatív hírszerzési háttér mindig a rendelkezésükre álljon”.¹³ A fenti célok meghatározásában fontos tényező volt, hogy a JIB jelentős hiányokkal küszködött a hírszerzési munkában, illetve az értesültségének mélységeit illetően, vagyis más szavakkal, az értesültsége „elkeserítően hiányos” volt.¹⁴ Sir Douglas Evill még két évvel később, 1947 novemberében is egyetértett a fenti véleménnyel, amikor a Szovjetunióra vonatkozó értékelésében így fogalmazott: „Az Oroszországra vonatkozó tudásunk földrajzi, gazdasági, ipari és katonai vonalon igencsak hiányos vagy legalábbis idejétmúlt.”¹⁵

Ennek következtében a brit titkosszolgálat fokozta erőfeszítéseit, de nemcsak az hírszerzésben, hanem a kémelhárításban is. Ausztria, mint megszállt terület, mindkét fajta titkosszolgálati munka szempontjából alkalmas terepnek tűnt, ahogy azt Evill is megemlíttette a jelentésében.¹⁶ Itt különösebb veszély nélkül lehetséges volt elérni az olyan „forrásokat”, mint a szovjet hadsereg katonái vagy éppen a Kelet-Európából kitelepítettek. Illetve, ahogy az a fenti példából is kiderül, a saját céljaik érdekében „helyi alkalmazott”-akat, azaz osztrákokat is könnyedén beszervezhettek. Az osztrák területek ezenkívül az esetleges keleti akciókkal szemben az első védelmi vonal szerepét is játszhatták. Így a siker szempontjából kritikus volt, hogy ezt az „állást” végig a kezükben tudják tartani. Az Intorg és a JICS, szorosan együttműködve a grazi és a bécsi JIB-bel, illetve az FS-nek a JIB munkáját támogató egységeivel, ennek a feladatnak a maradéktalan ellátására lett kijelölve. A szolgálatoknak így mindenféle „kommunista” mozgolódással szemben óvatosnak kellett lennie.

Brit becslések az ausztriai kommunista aktivitásról

Ahhoz, hogy a kommunisták tevékenységéről képet kapjanak, az Intorg, a JIB és az FS először is a nyilvános forrásokra támaszkodott, azaz az újságcikkekre, rádióadásokra, a politikai beszédekről szóló tudósításokra és egyéb, KPÖ-től származó nyilvános információkra. A források széleskörűen elérhetőek voltak, és ekkor úgy tűnt, ezek az anyagok képezték a brit becslések gerincét.¹⁷

De az így megkapott információk értelemszerűen nem fedhették le a titkosszolgálati érdeklődés minden aspektusát, és persze az is szükséges volt, hogy ezek az értesülések megerősítést kapjanak. Tehát igénybe kellett venniük a „megbízható források”-at, erre pedig az informátorok beszerzésén keresztül nyílt a legjobb lehetőség. Az efféle beszerzések, a különböző kockázatok ellenére, műveleti szempontból is szükségesek voltak: a brit szolgálatok gyakorta küszködtek a képzett személyzet hiányával, főleg ami a hely- és nyelvismeretet illeti.¹⁸ Az Intorg jelentései újra és újra megállapítják, hogy nem állt rendelkezésre elegendő számú, képzett brit személyzet, azonban a titkosszolgálati források (főleg a pénzügyiek) lehetővé tették, hogy osztrák ügynököket szervezzenek be ezekre a feladatokra, ezek számára ugyanis nem volt szükség különösebb hírszerzési továbbképzésre, hiszen jól beszélték a nyelvet, és a terepet is ismerték. Ezért az osztrák ügynökök töltötték be a műveleti tervezés alsóbb szintjeinek kulcspozícióit, pedig a még az 1950-es években is hiányzó jól képzett brit személyzet miatt nem csak az Intorg számára lett volna fontos a személyzeti továbbképzés. Ennek következtében, főleg amikor KPÖ megfigyelésére került sor, a brit hírszerzésnek kiterjedtebben kellett az „együttműködő osztrákokra” támaszkodnia.¹⁹

Ugyancsak fontos kérdés, hogy a brit oldalon miért gondolták azt, hogy a KPÖ és a kommunista mozgolódások megfigyelése ennyire fontos feladat lenne. A jelenleg elérhető összefoglalókban és jelentésekben többféle indoklást is találhatunk. Először is, a brit és az amerikai szolgálatok számára úgy tűnt, hogy a KPÖ tagjai és a szovjet titkosszolgálatok közötti együttműködés, ideológiai okokra visszavezethetően, széleskörűen és gyakran megtörtént.²⁰ Általánosságban a becslések igaznak is bizonyultak. Ausztria esetében az ilyesfajta együttműködésre már a hidegháború előtt is volt példa. Csak hogy egyet említsünk: Edith Suchitzky, aki később Alexander Tudor-Hart fizikushoz ment feleségül, Bécsben már 1926 óta kapcsolatban állt egy szovjet kémmeleggel, Arnold Deutschsal. Később mindketten Londonba emigráltak, és itt Deutsch csatlakozott Kim Philbyhez és rossz hírű csoportjához, a „Cambridge Five”-hoz, majd Edith Suchitzky is ennek a hálózatnak kezdett dolgozni. Deutsch és Philby együttműködése főleg ideológiai okokkal magyarázható.²¹ Így a háború utáni Ausztriában a

KPÖ és a kommunista ideológia szimpatizánsaival szemben élt a gyanú, hogy azok együttműködnek a szovjet megszálló erőkkel és a szovjet hírszerzéssel is.

A másik gyakorta emlegetett érv a második világháború utáni osztrák belpolitikai helyzet volt. Közvetlenül a háború végén, az 1945 novemberéig hatályban lévő ideiglenes kormányban a KPÖ fontos szerepet játszott. A belügyi, az oktatásügyi és az egyházügyi államtitkárok (akik az első novemberi választások után meghatározott miniszteri jogkörrel bírtak) a kommunista párt tagjai voltak. Főleg Franz Honner, mint belügyi államtitkár, bizonyult különösen kritikusnak a nyugati hatalmakkal szemben, illetve több „párttárs”-át is ő nevezte ki az osztrák rendőrség és állambiztonság vezető pozícióiba. Az 1945. novemberi választások után, amikor a KPÖ csak a szavazatok 5,4%-át szerezte meg (a párt és a szovjet megszálló erők is jobb eredményekre számítottak), Oskar Helmer (az Osztrák Szociáldemokrata Párt, az SPÖ tagja) lett a belügyminiszter.²² Minisztersége idején, főként 1950-ben, a rendőrség KPÖ-höz köthető tagjait elbocsátották.²³ Ezek a fejlemények azonban nem vonták el a nyugati titkosszolgálatok figyelmét; továbbra is éberrel figyelték az osztrák belpolitikai helyzet alakulását.

A nyugati hatalmak gyanakvó hozzáállásának egy másik oka pedig az volt, hogy a KPÖ egészen 1955-ig a szovjetek pénzügyi és propaganda-támogatását élvezte. Ám nagyon messzire vezetne, ha ebből arra következtetnénk, hogy a szovjetek a pártot a kormány megdöntésére akarták volna felhasználni. Ez a feltételezés több brit és amerikai előrejelzésben is megtalálható, de addig, amíg nem ismerjük az erre vonatkozó szovjet dokumentumokat, az ilyen irányú terveket nem tekinthetjük igazoltnak.²⁴

Ahogy a fentiekből kitűnik, a brit oldalnak több oka is volt arra, hogy a „kommunista” tevékenységet alapos gyanúval szemlélje Ausztriában. Mire következtek a brit szolgálatok ezekből a tevékenységekből, milyen módon elemezték őket, és ezek az elemzések visszaigazolták-e az előzetes képüket? A brit hírszerzésnek az 50-es évek elejétől származtatott iratai általában egy nagyon fragmentált, de mégis érdekes képet festenek ezekről a vizsgálatokról.

Ebben a témában különösen érdekes az úgynevezett Joint Fortnightly Intelligence Summaries*, amelyet az Intorg állított össze a bécsi ACA/BE-n. Kezdetben ezek a jelentések kétheti, 1949 januárja után pedig egyhavi időszakot öleltek fel.²⁵ A különböző brit hírszerző szervezetek (FS, Intorg/JICS, JIB Austrian Branch, Public Safety Branch, Political Division* stb.) által megszerzett információikat összesítették, és azután mint helyzetjelentéseket elküldték Londonba a Foreign Office-nak* és a War Office-nak. Fontos megjegyezni, hogy a brit hírszerzés akkori felépítésének köszönhetően a feldolgozás és az elemzés főként Londonban történt, nem pedig helyben, a megszállt területeken. Ez pedig azt is elárulja, hogy milyen információkra számíthattak ezekből a jelentésekből: mivel magasabb szintű elemzésből származtak, ezek a jelentések nem tartalmaztak részletes információkat az egyes akciókról, ellenben jó áttekintést nyújthattak az általános vizsgálati eredményekről és helyzetértékelésekről.

Egészen 1946 nyaráig, a KPÖ meghatározó politikai befolyása ellenére, a jelentések nem tartalmaztak túl sok információt a pártról, a tagokról és az aktivistákról. A dokumentumok világosan megmutatják, hogy a háború utáni első két év folyamán a brit szolgálatok más kritériumokra is tekintettel kellett hogy legyenek: a jugoszláv politikai kibontakozás vagy a volt nemzetiszocialisták várható földalatti szervezkedései sokkal fontosabb szerepet játszottak ekkoriban.²⁶ Különálló esetekként a KPÖ és a „kommunista” tevékenység csak ritkán jelent meg a jelentésekben anélkül, hogy további vizsgálatokról számoltak volna be. Az Intorg 1945-től főleg pártgyűlésekről és a vezetők, illetve a funkcionáriusok beszédeiről küldött beszámolókat a londoni központ számára. A gyűlések napirendjét és a beszédek tartalmát illetően minden további elemzés és kommentár nélkül értesítették Londont. Nem tűnik úgy, hogy az Intorg a helyzetet veszélyesnek, aggodalomra méltónak ítélte volna, a jelentései nem tartalmaztak további instrukciókat a további teendőkre nézve. Sőt, részben ellenkezőleg:

* Joint Fortnightly Intelligence Summaries: Egyesített Kétheti Titkosszolgálati Összesítő. (A szerk.)

* JIB Austrian Branch, Public Safety Branch, Political Division: A JIB ausztriai ágának Közbiztonsági és Politikai Osztálya. (A szerk.)

* Foreign Office: Nagy-Britannia külügyminisztériuma. (A szerk.)

Ernst Fischernek, aki a párt központi bizottságának tagja volt, 1946 áprilisában elmondott beszédét, annak az osztrák–szovjet viszonyt, illetve Ausztriának a Nyugat és a Szovjetunió közti szerepét taglaló kijelentéseit határozottan pozitívan értékelték.²⁷ Johann Kopenig, a KPÖ főtitkára nyilatkozatai szintúgy mindenféle kommentár nélkül kerültek be a jelentésekbe, pedig azok brit szemszögből nézve szovjetpártiságról és Nyugat-ellenességről tanúskodtak.²⁸ Kétségtelenül úgy tűnik, hogy a britek ezekben a nyilatkozatokban nem láttak semmiféle veszélyforrást sem a saját pozícióikra, sem pedig az általános osztrák helyzetre nézve.

1946 nyarától azonban volt néhány olyan incidensről beszámoló jelentés, amely aggodalomra adott okot a brit megszállási zóna belbiztonságát illetően, és bár úgy tűnt, hogy egyes KPÖ-tagokhoz köthetőek, mégsem a párt akcióiként interpretálták őket. Például 1946 júliusában az FS talált egy kisebb fegyverraktárt Bécs 13. kerületében, amelyről azt gyanították, hogy a KPÖ tulajdonában áll. Az FS feltételezése szerint a raktárt egy kommunistákhoz kötődő szervezet létesítette, ám az Intorg mégis arra a következtetésre jutott, hogy azt nem maga a párt, hanem annak csak egy tagja telepítette oda.²⁹ A fentihez hasonló esetekben, amikor a pártot nem tartották felelősnek a különböző „elszigetelt” akciókért, a brit titkosszolgálat nem is indított további vizsgálatokat.

1946 szeptemberétől a KPÖ egyre fontosabbá vált az Intorg számára. A szeptemberi összesítő jelentéshez csatolva egy külön, főleg amerikai forrásokból származó beszámolót küldtek Londonba. A csatolmány célja az volt, hogy a párt állapotáról és fejlődéséről szolgáltatson információkat. A KPÖ-nek nyújtott szovjet segítség ellenére az 1945 novemberében tartott választásokon a párt nem tudta megszerezni a szavazatok remélt hányadát, így a Kopenig és Fischer által remélt hatást sem tudták elérni. A rossz választási eredmény több párttag „kiábrándultság”-ához vezetett, főleg az alacsonyabb beosztásúak körében. Mindemellett belső viták rázták meg a pártot; a szovjet pénzügyi és élelmiszer-támogatások egyenlőtlen elosztása, illetve az erős szovjet függéstől való félelem belső véleménykülönbségek kialakulásához vezetett. Az is kiderült, hogy a párttagok jelentős része nem ideológiai okokból támogatta a pártot, hanem a többi párttal való egyet nem értésük miatt: „Tömegével vannak olyan párttagok és kistisztviselők, akik pusztán a többi párt iránt érzett haragból, nem pedig a kommunista ideológiai iránt kötődésük miatt csatlakoztak a párthoz.”³⁰ Egyszerűen a KPÖ tagjainak jelentős hányada számára a párt és a szovjet erők tűntek a „kisebb rossz”-nak.³¹ Ennek a helyzetnek köszönhetően, összegez a jelentés, az ausztriai brit érdekekre nézve a KPÖ nem jelent nagyobb veszélyt.³²

Mindazonáltal a brit szolgálatok továbbra is figyelemmel tartották a párt tevékenységét, ahogy azt a következő jelentések is mutatják. Hogy jobb képet kaphassanak a stájerországi és karintiai párttagokra vonatkozóan, az FS (ahogy azt fentebb említettük) megpróbált hozzájutni a párthivatali kartotékokhoz, igaz, minden siker nélkül.³³ Továbbá 1946 végéről is vannak olyan jelentések, amelyek a KPÖ-nek a demonstrációk alkalmával történő tagtoborzásait próbálta felmérni, de ezek sem bizonyultak túlságosan alaposnak. Ennek következtében mégis úgy becsülték meg, hogy a KPÖ nem volt és nem is lehetett volna olyan jelentős politikai tényező, amivel számolni kellene.³⁴

1946 végéig a Joint Fortnightly Reportsok azt mutatják, hogy a KPÖ-t és minden „kommunista tevékenység”-et figyelemmel kísértek ugyan, mégis könnyedén lehet az a benyomásunk, hogy ezek az akciók semmiféle olyan veszélyt nem jelentettek, ami a brit szolgálatokat érdeklődését felkelthette volna. Ez persze felveti a kérdést, hogy akkor mégis miért folytatták tovább a megfigyeléseket. A rendelkezésre álló források alapján nem tudunk erre válaszolni, hiszen annak ellenére, hogy a brit szolgálatok nem tudták igazolni meglévő gyanúikat, mégsem adták fel ezen esetek vizsgálatát.

A történet hasonló módon folytatódott az 1947-es év kezdetén is. Az év első feléről szóló jelentésekben szintúgy találhatunk kommunista párttagokhoz és szimpatizánsokhoz köthető incidenseket, a brit szolgálatok mégsem indítottak további vizsgálatokat. A párt hivatalos politikáját illetően nem számoltak be „gyanús” akciókról, sokkal inkább arról, hogy a párt egyre közelebb került a kormányhoz: „Úgy tűnik jelenleg, hogy általánosságban a KPÖ egyre inkább egy vonalba kerül az osztrák politikával.”³⁵

1947 júniusában mindez jelentősen megváltozott. Először is a KPÖ-ről és a mozgalomról szóló jelentések jellege, felépítése módosult. Korábban a KPÖ-ről szóló jelentéseket a „Politikai tevékenységek” szekció alá sorolták be, ettől kezdve viszont a „Biztonság és elhárítás” szekción belül a „Kommunista aktivitás” című alfejezetbe foglalták őket. Ez azt jelentette, hogy ettől fogva a KPÖ tevékenysége már nemcsak politikai fejlemény volt, hanem a megszállási zóna belbiztonságát fenyegető veszély és egyúttal hírszerzési kérdés is. Másodsorban, a jelentések nem szólnak a párthoz köthető elszigetelt akciókról és eseményekről, de most már utalnak a „puccskísérleti” tervekre és az olyan fedett akciókra, mint amilyen például a szovjet megszálló egységek által a párttagok számára tartott titkos „kiképzések”.

Nemcsak arról van szó, hogy ezek az akciók nagyobb veszélyt hordoztak magukban, mint a korábbi incidensek, de immáron már sokkal gyakrabban kötötték őket a párthoz, a háttérben egy „központi stratégiát” feltételezve. Ennek köszönhetően a jelentésekben megemlített incidensek mindegyikét a JICS és az FS által koordinált vizsgálatok követték.

Főleg azok az akciók keltettek nagyobb aggodalmat a brit oldalon, amelyeket az Alsó-Ausztriában és Burgenlandban tevékenykedő, „Werkschutz”-hoz hasonló fegyveres csoportok követtek el. Ugyanolyan veszélyforrásként értékelték azt is, amikor az FS jelentette, hogy Sopron közelében a szovjet hadsereg tisztjei a párt tagjai számára kiképzéseket tartanak. Ahogy azt az FS gyanította, ezeknek a kiképzéseknek az volt a célja, hogy a fegyverhasználatra és titkos akciókra készítsék fel a párt tagjait. Az amerikai CIC jelentései javarészt igazolták az FS információinak helyességét, annak ellenére, hogy az FS további nyomozásai nem vezettek eredményhez.³⁶ Hasonló nyomozásokat kezdeményeztek akkor is, amikor az amerikai szolgálatoktól információkat kaptak a Felső-Stájerországban és Dél-Karintiában tartott, a soproni esethez hasonló kiképzésekről, de az FS ekkor sem tudott további nyomokra bukkanni.³⁷ Bár különböző FS-alakulatok érkeztek a helyszínre, hogy a „felforgató tevékenységek”-ről több információt szerezzenek, a kiképzésekről, a programokról és a „kiképzők”-ről mégsem tudtak meg semmit. A jelentéseknek a további vizsgálatokat taglaló részeiben úgy összegezték a tapasztalatokat, hogy az incidensekkel kapcsolatban nem lelhető fel további információ, illetve a gyanús tevékenységeket nem lehet kellően lokalizálni.

A párt és a szovjet megszálló egységek közötti kapcsolat, illetve a fent említett akciók következményeként 1947 júniusától a nyomozások és a jelentések jellege is megváltozott. A korábbi iratok ugyanis a szovjet támogatásokkal kapcsolatban csak pénzügyi és más, anyagi természetű forrásokról tesznek említést, például a propagandához szükséges papírról és nyomdagépekről. Ezután viszont a jelentések sokkal gyakrabban utaltak szervezési és oktatási segítségre is. Így a jelentésekben a KPÖ és a szovjetek közötti lehetséges együttműködés felforgató jellegű és nyílt veszélyt jelentő tevékenységként tűnt fel, sokkal inkább, mint 1947 nyara előtt.

De nemcsak a szovjetek és a párt, hanem az osztrák rendőrségen belüli kommunisták ügyei is gyakorta bekerültek a jelentésekbe.³⁸ 1948-tól kezdődően drasztikusan megnövekedett az ilyen jellegű hírekre való utalások száma. Az FS és az Intorg több esetben is nyomozott, mint például bécsi Wirtschaftspolizei* egyik tagjának letartóztatása kapcsán, aki állítólag a KPÖ-vel szimpatizált. Őt azzal vádolták, hogy a rendőrség által feketepiacon lefoglalt pénzeket lopott el. Azt, hogy később mi történt a pénzzel, az FS nem tudta kideríteni; úgy sejtették, hogy a párt számára utalták át.³⁹ Egy másik jelentésben arról olvashatunk, hogy a szolgálatoknak sikerült a bécsi Kriminalpolizei* egyik tagjáról információt szerezniük, aki a KPÖ tagja volt és állítólag a szovjet hírszerző szervekhez is szoros kapcsolat fűzte. Szó esett a tényleges együttműködésről is.⁴⁰ Az FS mindkét fenti esetben vizsgálatot indított, ám újfent képtelen volt a további nyomok felderítésére. Azonban az utolsó jelentés arról tanúskodik, az Intorg számára a gyanú is elegendő volt ahhoz, hogy az osztrák forrásaitól beszámolókat kérjen a rendőrségre nehezedő „kommunista befolyás”-ról.⁴¹

Végül pedig, szintén 1948-tól kezdődően, több utalás is olvasható az osztrák kommunisták soraiba férkőzött, vélelmezett szovjet „informátorok”-ról és „kémek”-ről is. A Joint Fortnightly Report 1948 augusztusában

* Wirtschaftspolizei: Gazdasági rendőrség. (A szerk.)

* Kriminalpolizei: Bünygi rendőrség. (A szerk.)

például megemlít egy osztrák nőt, aki a karintiai Sipttal an der Drauban a British Civil Liaison Officernek* dolgozott, és aki állítólag a kommunista ideológiához fűződő szimpátiája miatt információkat adott át az összekötőről a szovjet kémelhárításnak.⁴² Ugyanebben a jelentésben szó esik egy párttagról a stájerországi Weiz városából, akiről az FS azt gyanította, hogy a szovjet hírszerzés informátorként szervezte be. Szolgálati viszonzásául más párttagoknak kellett volna kezeskedni arról, hogy a vélt informátor munkát kaphasson egy weizi gyárban. Mindkét esetben megemlítették, hogy az FS alapos nyomozást hajtott végre, de a további jelentésekben már nem foglalkoztak ezek eredményeivel.⁴³ Érdekes kérdés lenne kitérni arra, hogy az ilyen becslések milyen módon befolyásolták a brit hírszerzés „helyi ügynökei”-nek beszervezését, az elérhető jelentések azonban erre nem adnak választ. A már említett, az 1950-es évektől kezdődő titkosszolgálati becslések, amelyek az osztrák „ügynökök” beszervezését és felhasználását szükséges, de mégis komoly kockázatként határozták meg, arról tanúskodnak, hogy a fenti nyomozások a brit titkosszolgálatok ausztriai politikájára is érezhető hatást gyakoroltak.

Következtetések

Amint ez a brit hírszerzésnek az Osztrák Kommunista Párttal és „kommunista mozgalom”-mal foglalkozó munkájáról szóló rövid összefoglaló mutatja, a brit oldal úgy látta a „kommunisták” tevékenységét, mint egy óvatosságra intő tényezőt, később pedig, legalábbis 1947 nyarától kezdve, mint veszélyforrást, amivel mindenképpen számolni kell. Érdekes, hogy amíg 1945-ben a pártnak tényleg volt hatása az osztrák kormányra, ezt a hatást nem tekintették a saját érdekeikre nézve túlságosan nagy veszélynek. Később azonban (1947-től kezdve), amikor a brit titkosszolgálat a párttagok és a szimpatizánsok által elkövetett akciókat és „bomlasztó tevékenység”-eket egyre nagyobb veszélyként érzékelte, a párt már nem játszott fontos szerepet az osztrák politikában. Úgy tűnik, hogy a helyzet megítélésében a hidegháború fokozódása sokkal hangsúlyosabb szerepet játszott, mint maga az osztrák belpolitika.

Másodsorban, úgy tűnik, hogy a gyanús tevékenységekkel kapcsolatos vizsgálatok 1947 nyara után, tehát egészen későn indultak meg. A korábbi jelentések azt a benyomást keltik, hogy az Intorg és az FS ugyan gyanúval kezelte a különböző incidenseket, de nem szenteltek túl nagy figyelmet nekik; elkülönült esetekként értelmezték őket, és sejtettek egy nagyobb, összehangolt stratégiát a háttérben. 1947 közepétől kezdve ez jelentősen megváltozott, és több gyanús tevékenységet is egy „fő stratégiához” kapcsolva úgy tüntettek föl, mint ami nem csak a brit pozíciókra jelent veszélyt Ausztriában. Ezt az alapállást követték körülbelül az 1950-es évek kezdetéig, annak ellenére, hogy a későbbi vizsgálatok sem tudták egyértelműen igazolni egy ilyenfajta „stratégia” létezését. Mintha a brit szolgálatok, az amerikai kollégáikkal egyetemben, egy „önbeteljesítő jóslatot” követve, olyan feltételezett veszélyt kutattak volna, ami a gyanított formájában nem létezett.

Ha összegeznünk kellene, hogy a KPÖ-ről és az ausztriai kommunista tevékenységről szóló jelentések reálisnak bizonyultak-e, vagy csak a „korai hidegháborús paranoia” egy fajtájának tekinthetjük őket, akkor azt kell hogy mondjuk: a brit titkosszolgálat a pártot, annak tagjait és szimpatizánsait inkább a „vörös rémtől való félelem”, nem pedig egy valós veszély jegyében figyelték meg. Más részről úgy tűnik, hogy pusztán a brit forrásokra támaszkodva nem nyerhetünk megbízható képet a szovjetek és a KPÖ viszonyáról. Ezekre az eredményekre alapozva, szükséges további országok és szolgálatok hírszerző tevékenységének elemzése. Főleg a magyar és a csehszlovák hírszerzés dokumentumait megvizsgálva tehetjük pontosabbá és teljesebbé a brit anyagok alapján kirajzolódó képet. Már a magyar vonatkozású forrásokba való első rövid betekintés után kijelenthetjük, hogy ezek további értékes információkkal szolgálhatnak.

Fordította: Pócs Nándor

* British Civil Liaison Officer: Brit Civil Összekötőtiszt. (A szerk.)

Levéltári források:

TNA – The National Archives, Kew, London

CAB – Cabinet Papers 81/129, JIC – Joint Intelligence Committee (45) 181 (0)

DEFE – Ministry of Defense 5/6, 21/23 CoS – Chiefs of Staff (47) 231 (0)

FO – Foreign Office 1007/301–304

WO – War Office 216/951

Hivatkozott irodalom

Andrew–Gordievskij, 1990

Andrew, Christopher – Gordievskij, Oleg: *KGB. Die Geschichte seiner Auslandsoperationen von Lenin bis Gorbatschow*. Bertelsmann, München.

Andrew–Mitrochin, 2001

Andrew, Christopher – Mitrochin, Wassili: *Das Schwarzbuch des KGB. Moskaus Kampf gegen den Westen*. Propyläen, München.

Bacher, 2009

Bacher, Dieter: Die KPÖ und die sowjetischen Nachrichtendienste. Zweiseitige Kontakte im frühen Kalten Krieg. In: *Stalins letzte Opfer. Verschleppte und erschossene Österreicher in Moskau 1950–1953*. Szerk. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Böhlau, Wien–München.

Bacher, 2014

Bacher, Dieter: Austrian „spies” in the Early Cold War: The Recruitment of Austrian Citizens by Foreign Intelligence Services in Austria from 1945 to 1953. In: *Need to Know: Eastern and Western Perspectives*. Szerk. Wladyslaw Bulhak – Thomas Wegener Friis. University Press of Southern Denmark, Odense.

Bacher, 2016

Bacher, Dieter: Der Freund meines Feindes ist mein Feind. Die Kommunistische Partei Österreichs im Visier amerikanischer und britischer Nachrichtendienste 1945–1955. In: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Szerk. Ulrich Mähler. Berlin.

Bacher–Prezi, 2017

Bacher, Dieter – Prezi, Niklas: Die Chance auf eine neue Heimat. Zwangsarbeiter, DPs und Vertriebene am Gebiet der Republik Österreich 1944–1950. In: *Aufnahmeland Österreich. Über den Umgang mit Massenflucht seit dem 18. Jahrhundert*. Szerk. Börries Kuzmany – Rita Garstenauer. Mandelbaum Verlag, Wien.

Bacher, 2018

Bacher, Dieter: Collecting the shreds. Former Austrian POWs in the Soviet Union as a source of information in early Cold War Austria for British secret services. In: *War and its aftermath*. Szerk. Stefan Karner – Frank Jacob. Megjelenés alatt.

Beer, 2000

Beer, Siegfried: Rund um den „Dritten Mann”: Amerikanische Geheimdienste in Österreich 1945–1955. In: *Österreich im frühen Kalten Krieg 1945–1958: Spione, Partisanen, Kriegspläne*. Szerk. Erwin A. Schmidl. Böhlau, Wien–Köln–Weimar.

Beer, 2005

Beer, Siegfried: Nachrichten- und Geheimdienste in Österreich 1945–1955. In: „*Österreich ist frei!*“ *Der Österreichische Staatsvertrag 1955*. Szerk. Stefan Karner – Gottfried Stangler. Berger, Horn–Wien.

Bijl, 2013

Bijl, Nick van der: *Sharing the Secret. The History of the Intelligence Corps 1940–2010*. Pen and Sword Books, South Yorkshire.

Dylan, 2014

Dylan, Huw: *Defence Intelligence and the Cold War: Britain's Joint Intelligence Bureau 1945–1964*. Oxford University Press, Oxford.

Hanisch, 1994

Hanisch, Ernst: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Ueberreuter, Wien.

Iber, 2011

Iber, Walter: *Die Sowjetische Mineralölverwaltung in Österreich. Zur Vorgeschichte der OMV 1945–1955*. Studienverlag, Innsbruck–Wien–Bozen.

Irnberger, 1983

Irnberger, Harald: *Nelkenstrauß ruft Praterstern, Am Beispiel Österreich: Funktion und Arbeitsweise geheimer Nachrichtendienste in einem neutralen Staat*. Promedia, Wien.

Karner–Ruggenthaler, 2005

Karner, Stefan – Ruggenthaler, Peter: Unter sowjetischer Kontrolle. Zur Regierungsbildung in Österreich 1945. In: *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Beiträge*. Szerk. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Böhlau, Graz–Wien–München.

Kid, 1997

Möchel, Kid: *Der geheime Krieg der Agenten: Spionagedrehscheibe Wien*. Rasch und Röhring, Hamburg.

Knoll–Bacher, 2009

Knoll, Harald – Bacher, Dieter: Nachrichtendienste und Spionage im Österreich der Besatzungszeit. In: *Stalins letzte Opfer. Verschleppte und erschossene Österreicher in Moskau 1950–1953*. Szerk. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Böhlau, Wien–München.

Ludwig–Mulley–Streibel, 1991

Ludwig, Michael – Mulley, Klaus Dieter – Streibel, Robert (szerk.): *Der Oktoberstreik 1950. Ein Wendepunkt der Zweiten Republik*. Picus, Wien.

Petschnigg, 2009

Petschnigg, Edith: Stimmen aus der Todeszelle. Kurzbiografien der Opfer. In: *Stalins letzte Opfer. Verschleppte und erschossene Österreicher in Moskau 1950–1953*. Szerk. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Böhlau, Wien–München.

Rauchensteiner, 1995

Rauchensteiner, Manfred: *Der Sonderfall. Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955*. Edition Steinbauer, Graz.

Ruggenthaler, 2005

Ruggenthaler, Peter: Warum Österreich nicht sowjetisiert werden sollte. In: *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Beiträge*. Szerk. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Böhlau, Graz–Wien–München.

Ruggenthaler, 2015

Ruggenthaler, Peter: *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy, 1945–1953*. Lexington, Lanham.

Wetz, 1970

Wetz, Ulrike: *Geschichte der Wiener Polizei-Direktion vom Jahre 1945 bis zum Jahre 1955. Mit Berücksichtigung der Zeit vor 1945*. Doktori disszertáció, Wien.

¹ Az incidensről lásd: Knoll–Bacher, 2009: 157–168.

² Knoll–Bacher, 2009: 163–167.; Zofka életrajzáról lásd Petschnigg, 2009: 583–585.; az SMV-ről lásd főleg: Iber, 2011.

³ Knoll–Bacher, 2009: 163–167.; Groissl életrajzáról lásd: Petschnigg, 2009: 389–391.

⁴ A KPÖ-ről szóló hírszerzési tevékenységről lásd: Bacher, 2016: 163–180.; 2009: 189–2003.

⁵ Lásd: Imberger, 1983; Möchel, 1997; Beer, 2005.

⁶ Bacher, 2014; Beer, 2004.

⁷ Az ausztriai menekültekről és a velük szembeni intézkedésekről lásd például: Bacher–Prezi, 2017.

⁸ Imberger, 1983.

⁹ TNA, WO 216/951, Memorandum on Security in Austria an Trieste. 4. October 1951; TNA WO 216/951, Report of Colonel GS of Intorg Austria to the D.D.M.I. of the General Staff, September 1951.

¹⁰ Bacher, 2018.

¹¹ Dylan, 2014: XIV–XV.

¹² Uo. 1.

¹³ Uo. 10.

¹⁴ TNA, CAB 81/129, JIC (45) 181 (0), Report on Post War Organisation of Intelligence, 1. June 1945. (idézi: Dylan, 2004: 11.).

¹⁵ TNA, DEFE 5/6, CoS (47) 231 (0), Review of Intelligence Organisations, 8. November 1947. (idézi: Dylan, 2004: 14.).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Bacher, 2014.

¹⁸ Knoll–Bacher, 2009.

¹⁹ Lásd még Sir Philip Vickery jelentéseit: TNA, DEFE 21/23, Report on Intelligence Organisation, Allied Comission for Austria (British Element), 15. November 1950.

²⁰ Lásd uo.

²¹ A „Cambridge Five”-ről, Kim Philbyről, az ausztriai kapcsolatairól és Edith Suchitsky/Tudor-Hard szerepéről lásd: Andrew–Mitrochin, 2001: 64–101, 201–231.; Andrew–Gordievskij, 1990: 252–256.

²² Hannisch, 1994: 402–404.; Rauchensteiner, 1995: 281–297.; lásd még: Karner–Ruggenthaler, 2005: 105–148.

²³ Az Októberstreikről („októberi sztrájk”) és annak nem csak a rendőri erőket érintő következményeiről lásd: Ludwig–Mulley–Streibel, 1991.

²⁴ Az Ausztriával szembeni szovjet tervekről lásd Ruggenthaler, 2005: 61–87.; 2015.

²⁵ A hozzáférhető jelentések helye: TNA, FO 1007/301–304.

²⁶ A TNA, FO 1007/301 jelzet alatt található jelentéseken kívül lásd még: Bijl, 2013: 179–183.

²⁷ TNA, FO 1007/301, Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 5., 20. April 1946: 12.

-
- ²⁸ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 6., 4. May 1946, 9.
- ²⁹ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 13., 10. August 1946, 5.
- ³⁰ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 15., 7. September 1946, 9.
- ³¹ Uo.
- ³² Uo. 10.
- ³³ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 17., 5. October 1946, 4.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 18., 5. October 1946, 4.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 18., 19. October 1946, 4.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 19., 2. November 1946, 2.
- ³⁴ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 21., 30. November 1946, 3.
- ³⁵ TNA, FO 1007/302, Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 23., 22. February 1947, 5.
- ³⁶ TNA, FO 1007/303, Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 54., 20. March 1948, 2/f.
- ³⁷ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 37., 26. July 1947, 5.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 66., 4. September 1948, 2/f.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 67., 18. September 1948, 2.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 68., 2. October 1948, 2/f.; uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 37., 26. July 1947, 5.
- ³⁸ Az 1955-ig az osztrák rendőrség soraiba lépett KPÖ-tagokról és -szimpatizánsokról lásd: Wetz, 1970.
- ³⁹ TNA, FO 1007/303, Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 58., 15. May 1948, 3.
- ⁴⁰ Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 66., 4. September 1948, 3.
- ⁴¹ Uo.
- ⁴² Uo. Joint Fortnightly Intelligence Summary No. 64., 7. August 1948, 3.
- ⁴³ Uo.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.6.

Spišák Monika:
Centralizáció vs. autonómia
Cseh–szlovák viszony a kommunista hatalomátvétel árnyékában
(1945–1948)

Az alapp probléma

Tanulmányom központi témája Csehszlovákia második világháború utáni belpolitikájának egyik, politikai és jogi szempontból egyaránt lényeges aspektusa, a szlovák országrész államjogi státusának alakulása az 1948-as kommunista hatalomátvételig ívelő időszakban. Az írás azt az 1945–1948 közötti folyamatot igyekszik végigkísérni, ahogyan a Szlovák Kommunista Párt fokozatosan alávetette magát cseh testvérpártjának, a prágai vezetésre hagyva a belpolitikai irányvonal kialakítását. Ennek következtében a Szlovák Kommunista Párt végül nemcsak a szlovák polgári pártokkal, különösen a Demokrata Párttal közös, a szlovák országrész valamiféle autonómiájának megőrzésére alakult platformnak fordított hátat, hanem végső soron pártpolitikai érdekeknek rendelte alá az államjogi státus kérdését, ami hosszú időre meghatározta a cseh–szlovák viszonyt.

A szlovákság huszadik századi történetének számos neuralgikus pontja van. Ezek közül kétségtelenül kiemelkedik Szlovákia államjogi státuszának kérdése, amely az első Csehszlovák Köztársaság 1918-as megalakulása óta politikai, jogi és társadalmi viták tárgyát képezte, s aminek mentén az Andrej Hlinka¹ vezette Iudák mozgalom² is formálódott. A Iudákok a két egyenrangú nemzet alkotta közös köztársaságban hittek. Ahogy Hlinka egy 1934-es, „Az egyenlők egysége” című cikkében kifejtette: *„Halálunkig sem a szlovák nyelvet, sem hazánkat, a csehek és szlovákok köztársaságát semmi áron, semmiféle ígéretért és előnyért el nem áruljuk. [...] Mi azt akarjuk, hogy a szlovák legyen az úr Szlovákiában, hogy otthon érezze magát Szlovákiában, hogy a hivatalok, a kenyér és a pozíció mind az övéi legyenek. Ezt az ideális nemzeti harcot autonómiának neveztük el, s ezért ma sokan bennünket eretnekséggel vádolnak, szabadságunktól, kenyérünktől, egzisztenciánktól fosztanak meg.”*³ Szavai arról is tanúskodnak, hogy a szlovák politikai elit autonómiáról szóló elképzelései cseh részről nem találtak támogatásra.

Ez az elutasítás vezetett végső soron a Jozef Tiso⁴ vezette önálló szlovák állam kikiáltásához, amely Németország szövetségeseiként de facto a háború vesztesei közé tartozott. Az újrafarmálódó Csehszlovákia részeként de jure azonban a szlovákság is a győztes oldalon került ki a háborúból, amely kettősség hosszú időre rányomta a bélyegét a hazai politikai életre, s amely a szlovákkérdés megoldását újra belüggé tette.⁵ 1944-től a szlovák nemzeti felkelést kirobbantó hazai ellenállási mozgalom és a különféle emigráns csoportok politikai programja eltért ugyan egymástól, de újra közös nevezőt jelentett az autonómia célja. Ezt a szlovák politikai elit az elérendő minimumnak tekintette, és elutasította az Edvard Beneš⁶ nevével fémjelzett centralista csehszlovakizmuson alapuló köztársasági modellt.⁷

Előkészületek a háború utáni rendezésre

A Tiso-rezsimmel szemben álló politikai erők 1943 nyaratól kezdtek közeledni egymáshoz. A mérsékelt jobboldali vonalat a hazai polgári ellenállás két legfontosabb alakja, Jozef Lettrich⁸ és Ján Ursíny⁹ képviselte. Ők mindjobban támaszkodtak a kommunista táborra, elsősorban a kommunista pártnak¹⁰ a Szovjetunióval ápoló jó

kapcsolatai miatt. A két politikai oldal közeledése az év végén aláírt ún. karácsonyi egyezményben csúcsonodott ki. A megegyezés több szempontból is jelentősnek mondható. A Szlovák Nemzeti Tanács létrehozása ugyanis egységesítette az ellenállási mozgalmat, az ellenállás kommunista és nem kommunista része közös platformra került. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a polgári ellenállás vezetése a Lettrich–Ursíny-vonal kezébe került, akik a különböző csoportok integrálásával végül megalapították a Demokrata Pártot.¹¹ A karácsonyi egyezmény a jövőre új Csehszlovákiával kapcsolatban leszögezte: *„Azt kívánjuk, hogy a szlovák és a cseh nemzet, mint a legközelebbi szláv nemzetek, az új Csehszlovákiában kössék össze sorsukat, az egyenjogúság alapján. [...] A konkrét rendelkezésekről, különös tekintettel a cseh–szlovák államjogi viszonyokra, szlovák részről kizárólag a szlovák nemzet szabadon választott képviselői dönthetnek.”*¹²

A Szlovák Nemzeti Tanács 1. számú rendelete 1944. szeptember 1-jén deklarálta, hogy Szlovákia területén e terület gyakorolja a törvényhozói, a kormányzati és a végrehajtói hatalmat: *„[...] és e hatalmat addig fogja gyakorolni, amíg a szlovák nemzet demokratikusan megválasztja legitim képviselőit. [...] A köztársaság alkotmányjogi, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdéseit kölcsönös megegyezéssel véglegesen fogják rendezni a cseh és a szlovák nép választott képviselői a demokratikus elvek, a haladás és a társadalmi igazságosság szellemében.”*¹³ A szlovák önrendelkezés deklarálása azonban hamar politikai nehézségekhez vezetett, mivel nem találkozott a londoni csehszlovák emigráns kormány elképzeléseivel, amely a Szlovák Nemzeti Tanácsot nem tekintette többnek egyfajta tartományi szervnél.¹⁴

Az emigráns kormány álláspontja a Tanács nyílt ellenállásához vezetett, amikor a kormány az 1944. május 8-án Londonban aláírt csehszlovák–szovjet egyezmény rendelkezései szerint át akarta venni a szlovák területek feletti kormányzást. A Londonból küldött kormánydelegációt a szlovák politikusok pusztán közvetítőként kezelték, semmiképpen nem olyan intézményként, amely a hazai szervezetek fölött áll, s amelynek jogában állna a szlovák országrészben a hatalmi ágakat ellenőrizni. A Szlovák Nemzeti Tanács már 1944 júliusában levélben közölte Edvard Benešsel, hogy Csehszlovákia újjáalakulásakor, a szlovákokat választott képviselőik fogják képviselni, a közéletet pedig a Szlovák Nemzeti Tanács és a tanácsba delegált pártok uralta tömegszervezetek alakítják majd,¹⁵ a Benešsel folytatott októberi tárgyalásokon pedig nyíltan deklarálta, hogy fő célja a szlovák önrendelkezés elismertetése.¹⁶

A nem kommunista cseh pártok szeme előtt az első Csehszlovák Köztársaság kontinuitásának megőrzése lebegett, melyben a cseh–szlovák viszony is az akkori állapotok szerint kerülne rendezésre.¹⁷ A Szlovák Nemzeti Tanács viszont konföderációban gondolkodott, amely a központi kormány hatáskörébe kizárólag a külügyeket, a külkereskedelmet és a honvédelmet utalta volna. Erről tanúskodik az 1945. március 2-i memorandum is, amellyel a szlovák delegáció Moszkvába utazott az új csehszlovák kormány összetételéről és programjáról szóló tárgyalásokra. A dokumentumban nem csupán azt követelték, hogy az új kormány ismerje el a Szlovák Nemzeti Tanácsot a „szlovák nemzet politikai akaratának egyetlen képviselőjeként”, hanem széles jogköröket kívántak a szlovák országrésznek is.¹⁸

Az 1945-46-os viták

A két, radikálisan ellentétes elképzelés végül kompromisszumos megoldásban közeledett egymáshoz, ez pedig az 1945. április 5-én kihirdetett kassai kormányprogram volt, amely deklarálta a szlovákok nemzeti önrendelkezését és a két nemzet egyenjogúságát. A rögzített status quo szerint az új államközösséget képviselő kormány elismerte a Szlovák Nemzeti Tanácsot a szlovák nemzet, valamint az államhatalom képviselőjének, amellyel közösen dönt majd a hatalmi kompetenciákról: *„A kormány [...] az új alapelveken nyugvó csehszlovák államközösség megtestesítőjének tekinti magát. Véget vet minden régi viszálynak, és abból kiindulva, hogy a szlovákokat önálló nemzetként ismeri el, a kormány kezdettől fogva arra fog törekedni, hogy a cseh–szlovák viszonyban megvalósuljon az egyenlőség elve, s így érvényre jusson a két nemzet közötti valódi testvériség. [...] A Szlovák Nemzeti Tanácsot, a községi és járási bizottságokra támaszkodva nemcsak az önálló szlovák nemzet*

jogos képviselőjeként fogja tekinteni, hanem Szlovákia területén az államhatalom (a törvényhozó, a kormányzó és a végrehajtó hatalom) hordozójának is. [...] A közös állami feladatokat a kormány, mint a köztársaság központi kormánya, a Szlovák Nemzeti Tanáccsal és a Szlovák Nemzeti Megbízottak Testületével, mint a Szlovák Nemzeti Tanács végrehajtó kormány szervével, a leghatározottabban együttműködésben fogja végrehajtani."¹⁹

A probléma, amely végső soron hozzájárult ahhoz, hogy a szlovákkérdés 1948-ig fokozatosan a belpolitikai hatalmi harcoknak esett áldozatul, abból adódott, hogy a csehszlovák kormánynak és a szlovák politikai vezetésnek nem sikerült egyezsége jutnia arról, mit tekint a nemzeti, és mit az országos hatáskörbe tartozó kompetenciának. A Szlovák Nemzeti Tanács folyamatosan ellenszegült Benešnek és az általa képviselt kontinuitáseméletnek. Először az 1945. április 21-én kiadott 30/1945. sz. rendeletében szögezte le, hogy a csehszlovák kormány csak a tanács elnökségével való egyeztetés után avatkozhat be a szlovák ügyekbe, hamarosan pedig ismételtelen követelni kezdte az államhatalmi jogkörök felosztását önmaga és a központi kormányzat között.²⁰

A hatásköri viták megoldására összehívott első prágai tanácskozás feszült légkörben érte a szlovák politikai pártokat. A demokraták és a szlovák kommunisták kvázi-szövetségén, amely legalábbis a szlovákkérdés megoldása tekintetében közös platformot jelentett, megjelentek az első repedések. A fokozatosan megerősödő Demokrata Párt ambíciói egyre inkább túlmutattak azon, hogy tevékenységüket kizárólag a szlovák országrész területére korlátozzák, ami egyúttal befolyásolta a hatásköri vitákban képviselt álláspontjukat is. A szlovák autonómia, mint megoldás, többé nem jelentett számunkra vonzó perspektívát. Annak érdekében, hogy a Hlinka–Tiso-féle terhes örökséget végleg maguk mögött hagyják, magát a kompromittált kifejezést is igyekeztek kerülni mind a politikusi megnyilvánulásokban, mind a pártsajtóban.²¹ Ugyanakkor nyitottak az országban hagyományosan erős politikai katolicizmust támogató választópolgárok, illetve a parasztság felé.

Erről tanúskodnak Ursíny pártelnöknek az 1945 júliusában megtartott első pártkongresszuson elmondott szavai is: „...a vallásos szellemnek meg kell maradnia az iskolákban. [...] Sem helyesnek, sem illőnek nem tartjuk azt, hogy a papokat ki kell zárni a politikai életből. [...] Minden nemzet gerincét a parasztság alkotja. Nemzeti életünk összetevői között a parasztság az, amelyik a fejlődés stabilitását leginkább garantálja. A parasztság a nemzeti jelleg legfőbb megőrzője is.”²² 1945–1946 telén a demokrata lapokban, elsősorban a *Čas* című napilapban, mind gyakrabban jelentek meg politikai kommentárok a cseh–szlovák viszonyról. Ezeket főként a cseh politikusok sajtójában megjelent megjegyzései váltották ki, hogy a szlovák nemzeti szervezetek jogköre nem kellően teherbíró. A kommentárok az állam egységének megszokott hangoztatása mellett főként a két nemzet egyenjogúságát hangsúlyozták, továbbá azt, hogy az 1944. őszi nemzeti felkelés eredményeit meg kell őrizni. A dualizmus és az autonómia lehetőségét elutasították. A szerzők arra is felhívták a figyelmet, hogy Szlovákia autonómiájához az első köztársaság hibái vezettek, ugyanakkor a csehszlovákizmus eszméjét is elutasították. Területi alapú, régiók szerinti decentralizációt képzeltek el, és azokra a cseh ígéretekre hivatkoztak, amelyeket a szlovákok Kassán kaptak. A radikálisabb hangnemű vezércikkek hangsúlyozták, hogy a Demokrata Párt az egyetlen szlovák párt a csehszlovák parlamentben és a kormányban, amely a szlovák érdekeket képviseli.

Ami a kommunista párt irányvonalát illeti, 1945 nyarától azt egyre inkább a cseh testvérpárt vezetése határozta meg. Még az első prágai tanácskozás megnyitása előtt a két kommunista párt közös elnökségi ülésén elfogadott határozat a szlovák kommunistákat arra utasította, hogy a tárgyalásokon ne firszírozzák a cseh–szlovák viszony politikai rendezését, ehelyett elégedjenek meg a prágai kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács közötti hatáskörök kijelölésével.²³ Ez a döntés tovább mélyítette a kommunisták és a Demokrata Párt közötti szakadékat, hiszen megszűnt az a közös nevező, hogy azonos álláspontot képviselnek a központi kormányzattal szemben. Ezzel együtt az első prágai egyezmény²⁴ nem állt távol az eredeti szlovák elképzelésektől. Az államhatalom képviselőjének ismerte el a Szlovák Nemzeti Tanácsot, amely a szlovák területeken a teljes törvényhozói, kormányzati és végrehajtó hatalmat gyakorolja, a Megbízottak Testületén²⁵ keresztül pedig a teljes országot érintő törvényeket érvényesíti. A megegyezés azt is deklarálta, hogy a közös érdekek törvénybe iktatása a jövőben megalakuló parlament feladata, valamint hogy a Megbízottak Testülete testületként felelős a

kormányának, a megbízottak tehát nem viselnek egyéni felelősséget az illetékes prágai minisztériumok felé. Az egyezményt a Demokrata Párt sajtóorgánumai pozitívan értékelték, Martin Kvetko demokrata politikus pedig úgy jellemezte, mint az állam egységének kifejezését, miközben a szlovák szervezetek meglehetősen széles kompetenciák birtokába kerültek. A demokraták állásfoglalása szerint az egyezmény középutat jelentett a centralizáció és a föderáció között, jó alapot teremtett a végső rendezéshez. A tárgyalások légkörét mindkét fél barátinak és szívélyesnek értékelte.²⁶

A köztársasági elnöki hivatal és a minisztertanács már az első prágai egyezmény után nem sokkal arra törekedett, hogy visszaállítsák az elnök háború előtti jogkörét (a főbb állami hivatalnokok kinevezési joga, kitüntetések adományozása, amnesztia etc.) Szlovákiában is. Ezenkívül elkerülhetetlen volt, hogy tisztázzanak néhány, az első prágai egyezményből fakadó ellentmondást. Ezek a gyakorlatban abból fakadtak, hogy például a Szlovák Nemzeti Tanács az egész országot érintő rendezések mellett kiadott saját rendeleteket is. A Szlovák Nemzeti Tanács nem tiltakozott az említett jogkörök átruházása ellen, hiszen azok az ő tekintélyét is növelték. A Tanács elnöksége 1946 januárjában közös tárgyalásokat javasolt a Megbízottak Testületével és a központi kormánnyal.

A prágai kompetencia-tárgyalások 1946 tavaszán folytatódtak, immár feszültebb politikai légkörben. Ekkorra a szlovák kommunisták fő céljává a Demokrata Párt választási győzelmének megakadályozása vált, amit a még 1945 júliusában megválasztott, új összetételű, Viliam Široký²⁷ elnökölte Központi Bizottság a zászlajára tűzött. A párton belüli vezetéváltást is egy közös elnökségi ülésen hozott határozat hozta tető alá, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a régi, még a Szlovák Nemzeti Felkelés idején alakult pártvezetés félreállítása fokozta a szlovák kommunisták alávetettségét a prágai vezetéssel szemben.²⁸ A szlovák párt már nem tekintette prioritásnak a csehek és szlovákok viszonyának rendezését, retorikája pedig az új irányzat szellemében változott meg: a szlovákok nemzeti érdekeit már nem a csehszlovák kormány, hanem a reakciós Demokrata Párt veszélyeztette a szemükben. A párton belül több elképzelés is született arra vonatkozóan, hogyan szűkítsék a rivális demokraták egyre növekvő mozgásterét.

Végül a Široký képviselte koncepciót igyekeztek megvalósítani, amely stratégia szerint a demokraták választási győzelmét egy hagyományosan széles társadalmi támogatást élvező, a politikai katolicizmust képviselő párt engedélyezésével akadályozzák meg, amely szavazatokat vesz el a demokratáktól. A taktikával azonban elkéstek, a szövet nem sikerült kifogniuk a Demokrata Párt vitorlájából, amelynek katolikus szárnya 1946 márciusában a Nemzeti Front kormánya elé tárta egy új párt, a Keresztény Köztársasági Párt programját. A pártalapításra azzal a kikötéssel kaptak engedélyt, hogy nevet változtatnak, valamint nemcsak a csehszlovák kormányt támogatják, hanem az egykori szlovák állam vezetőinek, elsősorban pedig Jozef Tisónak az elítélését is.²⁹ Annak, hogy a végül megalakult Szabadság Párt nem vált igazán befolyásos politikai tényezővé, több oka is van. A demokraták végül vállalták a politikai katolicizmussal való kiegyezést, és arra törekedtek, hogy a konzervatív katolikusokat a saját pártjukon belül tartsák, ugyanakkor a katolikus vezetésnek szintén érdekében állt a megegyezés, mivel attól tartottak, hogy vallási hátszelük miatt, valamint azért, mert a nemzeti felkelésben nem játszottak szerepet, reakciónak bélyegzik majd őket. Az 1946-os, ún. áprilisi egyezmény jelentette ezt az érdekszövetséget, amelyben a Demokrata Párt vállalta, hogy vezetőségébe és társadalmi szervezeteibe magasabb arányban delegál jobboldali katolikusokat, és a jövőben fellép a kommunisták által támadott egyházi iskolák érdekében.³⁰

A prágai kompetencia-tárgyalások második etapját 1946 áprilisában, a parlamenti választások előtt közvetlenül tartották. A felek álláspontja az első egyezményhez képest nem változott, a Szlovák Nemzeti Tanács célja az első prágai egyezmény eredményeinek a megőrzése maradt.³¹ A második egyezménynek a Tanács általi egyhangú elfogadása is jelzi: a szerződést sikernek tekintették. Tehették ezt annál is inkább, mivel az új egyezség jórészt a köztársasági elnök jogkörének kiszélesítését érintette, az állami hivatalnokok kinevezési joga mellett olyan, valójában inkább szimbolikus, semmint gyakorlati haszonnal bíró jogkörökét, mint a kitüntetések adományozása, vagy az amnesztia gyakorlása.³²

A parlamenti választásokat követő helyzet

Csehszlovákia belpolitikai viszonyait, egyúttal a cseh–szlovák viszony rendezését az 1946. májusi választások gyökeresen megváltoztatták. Amíg a cseh országrészben a kommunista párt aratott győzelmet, Szlovákiában viszont a baloldal összehangolt kampánya sem volt elég arra, hogy megakadályozza az áprilisi egyezménynek köszönhetően megerősödött Demokrata Párt elsőprő, mintegy 62%-os választási győzelmét. A párt abszolút többséget szerzett a Szlovák Nemzeti Tanácsban és a Megbízottak Testületében, ami egyúttal a cseh–szlovák viszony rendezésével kapcsolatos politikai álláspontokat is befolyásolta. Az elsőprőnek mondható demokrata győzelem az antikommunista, cseh- és szovjetellenes, Tisót támogató katolikus kampánynak volt köszönhető, míg a kommunista párt csak az iparosodottabb területeken, a Szlovák Nemzeti Felkelés egykori központjaiban, illetve a protestánsok körében ért el eredményeket.³³ Dacára annak, hogy a szlovák kommunista párt a maga 30%-os választási eredményét nem könyvelte el kudarcként, a prágai vezetés markánsabb véleményt fogalmazott meg a cseh–szlovák jogkörök elosztásának tekintetében.

Az új tájékoztatási miniszter, a kommunista Václav Kopecký³⁴ úgy nyilatkozott, hogy „...a kialakult helyzetben szükségszerűen revideálni kell minden Szlovákiát érintő intézkedést, és a szlovákiai fejleményeket teljesen más szempöngből kell szemlélni. Teljességgel megengedhetetlen ugyanis, hogy Szlovákiában ez az államellenes blokk gyakorolja a hatalmat. [...] A szlovákiai választási eredmények komoly veszélyt jelentenek számunkra, s egyben a szlovákok szovjetellenes, haladásellenes és csehellenes magatartásáról tanúskodnak. A Demokrata Párt a Hodža-, Tiso-, Tuka-féle vonalat követők csoportja, de jelen vannak benne az egyházi körök reakciós elemei is, a Csehszlovák Köztársaság ellenségei is, akik egységfrontba tömörültek.”³⁵ Klement Gottwald³⁶ pedig így vélekedett: „Tény, hogy a régi reakció beférkőzött a Demokrata Pártba. [...] Szlovák elvtársaink szerint Szlovákiában a püspökök demokratáknak kiáltották ki magukat, a papok pedig prédikációkban buzdítottak a Demokrata Pártra való szavazásra. [...] Mit lehet tenni annak érdekében, hogy Szlovákiát megmentjük a demokrácia és a köztársaság számára?”³⁷ A megváltozott retorikát a szlovák kommunisták is teljes mértékben a magukévá tették, így végső soron asszisztáltak a központi kormányzat és a cseh pártok közös törekvéseinek érvényesítéséhez, vagyis a szlovákiai szervek jogkörének korlátozásához. Široký pártelnök megfogalmazásában: „Számunkra, kommunisták számára nem az jelenti az alapvető kérdést, hogyan rendezzük kölcsönös viszonyunkat, hogy a föderáció vagy az autonómia valósul-e meg. Az alapvető kérdést számunkra az jelenti, hogy nemzetünket a haladás, a szocializmus útján kívánjuk-e vezetni, vagy azt akarjuk, hogy a szlovák nemzet csehellenes harcba keveredve megsemmisítse nemzetünk nemzeti, politikai, szociális és gazdasági vívmányait.”³⁸ A megváltozott politikai légkör szellemében született az 1946 júniusában aláírt harmadik prágai egyezmény, amely végső soron azzal, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács törvényhozói hatalmát, illetve a Megbízottak Tanácsának végrehajtói hatalmát egyaránt a központi kormányzat alá rendelte, mindkét szervezetet gyakorlatilag egy önállóltan látszatszervvé degradálta, megszüntetve ezzel az autonóm szlovák jogalkotást. A Megbízottak Testületének tagjai az új szerződés értelmében immár személyes felelősséget is viseltek az illetékes minisztériumok felé, a központi miniszterek pedig önálló apparátust kaptak a szlovák országrészben való hatalomgyakorlásra.³⁹ A megegyezés második cikkelye kimondta, hogy „(1) Szlovákiában a végrehajtó hatalmat – a Szlovák Nemzeti Tanácsnak az 1. cikkben szereplő szabályozási hatáskörén belül – a Megbízottak Testülete, esetleg annak valamely megbízottja gyakorolja, aki tevékenységéért a Szlovák Nemzeti Tanácsnak felelős. Egyéb ügyekben a végrehajtó hatalmat Szlovákiában a kormány, esetleg annak egyes miniszterei gyakorolják. [...] Amennyiben a Szlovák Nemzeti Tanács eddig kiadott rendeletei olyan kérdéseket érintenek, amelyek nem tartoznak a Szlovák Nemzeti Tanács illetékességébe, a végrehajtó hatalmat a kormány, illetve annak érintett miniszterei gyakorolják. (2) A Megbízottak Testülete az első rendelkezések értelmében a kormánynak felelős. Elnökét és egyéb tagjait a kormány előzetes egyetértése után a Szlovák Nemzeti Tanács elnöksége nevezi ki. A Megbízottak Testülete minden tagja a kormányfő kezébe teszi le esküjét. (3) A kormány érvénytelenítheti a

Megbízottak Testülete intézkedését, amennyiben az túllépi hatáskörét, vagy ha az ellentétes az adott területen hatályos országos intézkedéssel.”

A harmadik prágai egyezmény nemcsak a Szlovák Nemzeti Tanács számára jelentette a mozgástér beszűkülését, hanem a Demokrata Párt számára is, amely három irányban is próbálta sabotálni azt. Részint a párt által delegált megbízottak igyekeztek a demokrata irányvonalhoz tartani magukat, és a központi kormánydöntéseket a saját apparátusuk segítségével érvényesíteni, kihagyva tehát a közös miniszteri adminisztrációt, másrészt igyekeztek megnyerni a cseh polgári pártok támogatását arra hivatkozva, hogy az egyezmény a kommunista párt politikai befolyásának növekedését jelzi, a szlovák önrendelkezés deklarálása nélkül pedig szeparatizmus ütheti fel a fejét Csehszlovákiában. Harmadrészt a demokrata politikusok a kommunista párttal való kommunikációjukban igyekeztek visszatérni a közös alaphoz és a szlovák nemzeti felkelésben megfogalmazott közös célokra apellálni. Erről tanúskodnak Jozef Lettrich pártelnök Ladislav Novomeský kommunista politikusnak⁴⁰ címzett szavai: „*Félek attól, hogy politikánk legalapvetőbb kérdéseiben eltávolodnak egymástól álláspontjaink. [...] Vagy folytatni fogjuk a választások előtt megkezdett politikát, vagy visszatérünk a München előtti időszak politikai viszonyai közé, hiszen Szlovákia Kommunista Pártja választások utáni politikája ebbe az irányba visz bennünket.*”⁴¹

A centralizáció győzelme

Az utóbbi törekvés teljes kudarccal végződött. 1946 decemberében Csehszlovákia két kommunista pártja egy, a Demokrata Párt elleni széles körű offenzíva megindításáról határozott, amelybe immár a csehszlovák vezetés kormány szinten is bekapcsolódott. A két elnökség közös határozata szerint: „*A kormány autoritását Szlovákiában feltétlenül a lehető legrövidebb időn belül meg kell szilárdítani. A kommunista miniszterek feladata, hogy az 1946. június 28-i egyezmény értelmében teljes mértékben beavatkozzanak a szlovák ügyekbe és kikényszerítsék a kormányhatalom elismerését. A Szlovák Kommunista Pártnak a Demokrata Párt nacionalista demagógiája elleni harcában támaszkodnia kell a haladó cseh erőkre és a Gottwald-kormányra abban a tudatban, hogy a szlovák nemzeti szervezeteket a többségben lévő szlovák reakció néppellenes tevékenységre és a népi demokratikus politika sabotálására használja fel. A kommunista megbízottak feladata, hogy minden esetben, amikor a Megbízottak Testületében a Demokrata Párttal szemben fellépnek, javaslatukat a kormány segítségével keresztülvigyék.*”⁴²

A kommunista taktika részeként „lelepleztek” egy nagyszabású államellenes összeesküvést, melynek végén mintegy 380 embert vettek őrizetbe.⁴³ A koncepció szerint az összeesküvésben részt vettek demokrata politikusok, legalábbis Široký miniszterelnök-helyettes több alkalommal is utalt arra, hogy a demokrata pártvezetés érintettsége nem zárható ki. Úgy vélekedett, hogy a szervezkedés az április egyezmény aláírását követően aktivizálódott, amely megállapodásról egyúttal leszögezte azt is, hogy az nem jelentett mást, mint az egykori Hlinka-párt maradékának, vagyis a l'udák propagandának a Demokrata Pártba való integrálását.⁴⁴ A „nagy leleplezés” az 1947. őszi politikai válságba torkollott. A Megbízottak Tanácsát, amely a kommunista álláspont szerint kompromittálódott, leváltották. Az új összetételű testület csak részben segítette a kommunista pártok törekvéseit: azt ugyan elérték, hogy a szervezetben egyetlen párt sem szerzett többséget, a remélt cél, a Demokrata Párt szétesése azonban így sem teljesült.

A Demokrata Párt ekkorra teljes defenzívába szorult általános politikai céljai, illetve a cseh–szlovák viszony rendezésével kapcsolatos álláspontja tekintetében is. Dacára annak, hogy a cseh nem-kommunista pártok demokratizmusára apellálva erőteljesen lobbiztak a harmadik prágai egyezmény kiegészítésének megszavazása ellen, mondván, az semmi mást nem szolgál, mint a kommunista befolyás erősödését, nem jártak sikerrel. 1947. november 17-én a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja többek között a cseh polgári pártok szavazatával elfogadta a kiegészítést,⁴⁵ amely a szlovák országrész abszolút alávetettségét eredményezte a prágai kormánnyal szemben, hiszen annak hatáskörébe utalta immár a megbízottak kinevezésének és visszahívásának a jogát is.

Ez nem csupán a cseh centralista politika teljes diadalát jelentette, hanem a cseh–szlovák viszony pártpolitikai szempontoknak való alárendelését is, végső soron pedig akadályát egy olyan összefogásnak, amely a cseh és a szlovák országrész polgári pártjai számára esélyt adhatott volna a teljes kommunista hatalomátvétellel szembeni fellépésre. A szlovák önrendelkezés problémáját megoldani hivatott prágai tárgyalássorozat során a szlovák kommunista párt álláspontja fokozatosan jutott el egyfajta autonóm jogállás támogatásától az ideológiailag elvárt internacionalizmusig, amihez azonban arra a nem mellékes tényezőre is szükség volt, hogy a szlovák kommunista vezetés a tárgyalási időszakban fokozatosan alárendelte politikáját a cseh testvérpárt elképzeléseinek. Ami az egyezmények távolabbi hatásait illeti, a szlovákkérdés rendezetlenül hagyása hozzájárult egy olyan társadalmi szintű frusztráció, a csehek és a szlovákok közötti bizalmatlanság kialakulásához, amely az államközösség ellenére erősítette a szlovákság azon sztereotípiáját, amely sokáig egyenlőséget tett a csehek és a kommunisták közé.⁴⁶

Hivatkozott irodalom

Abrams, 2000

Abrams, Bradley: *The Politics of Retribution: The Trial of Jozef Tiso in the Czechoslovak Environment*. In: Deák, István – Gross, Jan T. – Judt, Tony (eds.): *The Politics of Retribution in Europe*. New Jersey, Princeton University Press. 252–289.

Barnovsky, 1993

Barnovsky, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava. 45.

Chmel (szerk.), 1996

Chmel, Rudolf (szerk.): *A szlovákkérdés a XX. században*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 185.

Gottwald, 1957

Gottwald, Klement: *Spisy XIII 1946–47*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury. 80–81.

Ivaničková, 2008

Ivaničková, Edita: *Slovensko v rokoch 1944–1948: zahraničnopolitické záujmy, predstavy, možnosti a realita*. In: Ivaničková, Edita (ed.): *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70 ročný*. Bratislava, Historický Ústav SAV. 245.

Kaplan, 1992

Kaplan, Karel (ed.): *Pražské dohody 1945–1947. Sborník dokumentu*. Praha.

Kaplan, 1993

Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

Klímeš, 1965

Klímeš, Miloš: *Ceste ke květnu*. Praha. 425–431.

Lettrich, 1993

Lettrich, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava, Archa. 158–159.

Pekník, 1998

Pekník, Miroslav (ed.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II*. Bratislava, Národné literálne centrum. 140–146, 403–406.

Prečan, 1961

Prečan, Vilém: *Slovenský katolicizmus pred februárom 1948*. Bratislava, Osveta. 97–108.

Rychlík, 2012

Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha, Vyšehrad-Ústav pro studium totalitních režimů. 255, 277.

Šimrenič, 2000

Šimrenič, Pavel: Povstalecká Slovenská národná rada. In: Pekník, Miroslav ed.: *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava, Veda. 411–412.

Šutaj, 2002

Šutaj, Štefan: *Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948)*. Košice, Slovenská akadémia vied. 304–306.

Spišák, 2010

Spišák Monika: A retribúciós eljárások, mint a politikai játszmák eszközei a második világháború utáni Csehszlovákiában. In: Gulyás László (szerk.): *Közép-Európai Közlemények*, 2010/1. sz. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei, 2. 32–39.

Syrný, 2004

Syrný, Marek: Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP. In: Lacko, Martin (ed.): *Slovenská republika (1939–1945) očami mladých historykov III*. Trnava. 42.

Syrný, 2005

Syrný, Marek: Slovenská otázka v občiansko-demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: Šmigel, Michal – Mičko, Peter (eds.): *Slovenská republika (1939–1945) očami mladých historykov IV*. Banská Bystrica. 171–172.

Syrný, 2006

Syrný, Marek: Tri pražské dohody v politike Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1945–1947. In: Pešek, Ján (ed.): *Kapitolami najnovších slovenských dejín*. Bratislava, Historický Ústav SAV.

Syrný, 2008

Syrný, Marek: Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947. In: *Február 1948 a Slovensko. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14. – 15. február 2008*. Bratislava, Ústav pamäti národa. 127–177.

Veselý, 1994

Veselý, Zdenek: *Dějiny českého státu v dokumentech*. Praha, Victoria Publishing. 354–355.

¹ Andrej Hlinka (1864–1938) római katolikus pap, politikus, a Szlovák Néppárt egyik alapítója, 1918-tól haláláig elnöke.

² A Iudákok Andrej Hlinka politikai eszmetársai, a Szlovák Néppárt tagjai és hívei, fő célkitűzésük a szlovák önrendelkezés elérése volt.

³ Chmel (szerk.), 1996: 185.

⁴ Jozef Tiso (1887–1947) római katolikus pap, politikus, 1938–1945 között Hlinka Szlovák Néppártjának elnöke, 1939–1945 között a Szlovák Köztársaság elnöke.

⁵ Ivaničková, 2008: 245.

⁶ Edvard Beneš (1884–1948) cseh politikus, 1935–1938, valamint 1945–1948 között Csehszlovákia köztársasági elnöke.

⁷ Syrný, 2006: 42.

⁸ Jozef Lettrich (1905–1968) szlovák politikus, 1945–1948 között a Szlovák Nemzeti Tanács és a Demokrata Párt elnöke.

⁹ Ján Ursíny (1896–1972) szlovák politikus, a Demokrata Párt alapító tagja, 1945-ben rövid ideig elnöke, majd 1948-ig alelnöke, 1945–1947 között miniszterelnök-helyettes.

¹⁰ Szlovákia Kommunista Pártja 1939-ben, Csehszlovákia feldarabolása és Csehszlovákia Kommunista Pártjának betiltása után önállósult és kezdte meg illegális tevékenységét az autonóm országban, tevékenységét és politikáját továbbra is alávetve a CSKP időközben Moszkvába emigrált vezetősége utasításainak. A nemzeti felkelés vezéregyéniségei a párt vezetői – Karol Šmidke, Gustav Husák, Ladislav Novomeský, Edo Friš – közül kerültek ki. 1945-ben az immár legálisan működő párt Központi Bizottságának új elnöke a CSKP moszkvai vezetőségének tagja, Viliam Široký lett, s bár a két országrész kommunista pártjainak 1948 szeptemberében bekövetkezett szervezeti egyesüléséig Szlovákia Kommunista Pártja önálló politikai pártnak számított, 1945 után a cseh testvérpárt utasításai mentén alakította politikáját, vezetésében az 1948-ig tartó köztes időszakban a hazai képviselők a második vonalba szorultak a moszkovitákhoz képest.

¹¹ Syrn 2004: 367.

¹² Rychlík, 2012: 255.

¹³ Uo. 277.

¹⁴ Lettrich, 1993: 158–159.

¹⁵ Šimrenič, 2000: 411–412.

¹⁶ Syrný, 2005: 171–172.

¹⁷ Klimeš, 1965: 425–431.

¹⁸ Pekník, 1998: 403–406.

¹⁹ Veselý, 1994: 354–355.

²⁰ Klimeš, 1965: 618.; Kaplan, 1995: 26–34.

²¹ Syrný, 2006: 48–49.

²² Kaplan, 1993: 296.

²³ Barnovsky, 1993: 45.

²⁴ Kaplan, 1992: 26–34.

²⁵ A Megbízottak Testülete a Szlovák Nemzeti Tanács végrehajtó szerveként működött 1945–1960 között, élén az elnökkel, aki tulajdonképpen miniszterelnökként funkcionált a testület élén, ahogy a megbízottak az egyes tárcák minisztereinek feleltek meg.

²⁶ Syrný, 2006: 48–49.

²⁷ Viliam Široký (1902–1971) szlovák kommunista politikus, 1945–1954 között a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának elnöke, 1945-ben miniszterelnök-helyettes, 1950–1953 között külügyminiszter, 1953–1963 között miniszterelnök.

²⁸ Kaplan, 1993: 235–236.

²⁹ Spišák, 2010: 32–39.

³⁰ Prečan, 1961: 97–108.

³¹ Jozef Lettrich pártelnök egyik nyilatkozatában így fogalmazott: „Egy új, szilárdabb alapokon álló Csehszlovákiát akarunk, amely erősebb, rendezettebb és hatékonyabban tud fellépni potenciális ellenségeivel szemben [...] Olyan Csehszlovákiát akarunk, amely a csehek és a szlovákok egyenlőségén alapul, akik saját dolgukkal törődnek, anélkül hogy sérülne a köztársaság egysége. A szláv nemzeti eszme alapján a csehekkel való kulturális és lelki egyesülést támogatjuk. Célunk, hogy Szlovákiában rend, személyes és anyagi biztonság legyen.” Syrný, 2006: 52.

³² Pekník, 1998: 140–146.

³³ A választások eredményeként a Demokrata Párt 61,43%-kal 43 mandátumot, a Szlovák Kommunista Párt 30,48%-kal 21 mandátumot, a Szabadság Párt 4,20%-kal 3 mandátumot, a Munkáspárt pedig 3,11%-kal 2 mandátumot szerzett. Vö. Abrams, 2000: 260–261.

³⁴ Václav Kopecký (1897–1961) cseh kommunista politikus, 1945–1953 között tájékoztatási miniszter, 1953–1954 között kulturális miniszter.

³⁵ Kaplan, 1993: 241.

³⁶ Klement Gottwald (1896–1953) cseh kommunista politikus, 1929–1945 között Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtitkára, 1945–1953 között elnöke, 1946–1948 között miniszterelnök, 1948–1953 között a Csehszlovák Köztársaság elnöke.

³⁷ Gottwald, 1957: 80–81.

³⁸ Kaplan, 1993: 298.

³⁹ Kaplan, 1992: 132–157.

⁴⁰ Ladislav Novomeský (1904–1976) szlovák kommunista politikus, költő.

⁴¹ Kaplan, 1993: 299.

⁴² Šutaj, 2002: 304–306.

⁴³ A Szlovákiában működő illegális csoportok ügyében 1947 májusában kezdődött vizsgálat, a hivatalos indoklás szerint olyan céllal, hogy a vezető tisztségekben dolgozó, az ország biztonságára és stabilitására veszélyt jelentő „fudák” elemeket egyfajta névjegyzékbe véve, a Demokrata Pártot rákényszerítsék az „inkriminált” személyek visszahívására. Szeptemberben már az államellenes „fudák alvilág” nagyszabású összeesküvéséről, illetve annak leleplezéséről szóltak a jelentések és a sajtóhírek. A Demokrata Párt csaknem összes vezetőjének közeli munkatársát listázták és őrizetbe vették. A párt két főtitkárát, Ján Kempnýt és Miloš Bugárt, később pedig Ján Ursínyt börtönbüntetésre ítélték. A politikai krízisről bővebben: Syrný, 2008: 127–177.

⁴⁴ Syrný, 2006: 55.

⁴⁵ Kaplan, 1992: 223–229.

⁴⁶ Abrams, 2000: 276–278.

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.7.

**Ablonczy Balázs:
A borotvaszappan illata
Rainer M. János: Századosok. Budapest, Osiris–OSZK, 2018.**

Hogy megtakarítsunk egy csomó felesleges olvasást az érdeklődőnek: Rainer M. János könyve nem egyszerűen jól és alaposan megírt történeti munka, hanem annál sokkal több: társadalomtörténet, prozopográfia, kollektív életrajz, apakeresés, és van benne némi bűnügyi regény is, csattanókkal meg váratlan fordulatokkal. Ragyogó és lebilincselő mű: párja Nádas Péter *Világló részletek*ének (a mű egyébként szerepel a bibliográfiában, és a szerző egy helyütt hivatkozik is rá): egy letűnt társadalmi osztály/csoport felkutatása, a 20. századi magyar történelem tragédiái utáni makacs, részletesen dokumentált nyomozás, szociográfia, önéletírás, amely nem nélkülözi a fanyar humort, az empátiát és a közös múlt józan mérlegelésére való biztatást sem.

A kötet megjelenését követően az egyik közösségi oldalon a szokásos kommenthuzárkodás indult meg a borító kapcsán: nem is századosok vannak a borítón, elfuserált dolog ez az egész. Pedig ha valaki csak belenéz, és eljut a 149. oldalig, láthatta volna: a szerző saját szüleinek 1944. júliusi esküvői fotóját kérte a kötet borítójára; egy, a fiatalok számára boldog, egyebekben tragikus pillanatét. Amikor a századosok még számítottak a magyar társadalomnak – bár nem mindegyikük volt még százados, a kommenthuzároknak ennyiben igazuk volt.

Miről is szól a könyv? Rainer M. Michel Butor-i pontossággal ismerteti tárgyát már az első mondatban: „*A Magyar Királyi Ludovika Akadémián 1939. január 15-én százhatsvan egészséges, magyar állampolgárságú és kivétel nélkül valamely keresztény vallásfelekezethez tartozó férfit avattak hivatásos tiszté, honvéd hadnaggyá.*” Ez majdnem olyan jó, mint a halhatatlan sorok: „*Hosszú évekkel később, a kivégzőosztag előtt, Aureliano Buendía ezredesnek eszébe jutott az a régi délután, mikor az apja elvitte jégnezőbe.*” Az első mondatban ott van nagyjából minden: ennek a 160 férfinak az élete, iskolái, családja (feleségei és gyermekei), társadalmi helyzete, maradása vagy emigrálása, státuszvesztése, beilleszkedése, kitaláltsága, büntetése és rehabilitálása a könyv tárgya. Bár nem mindenkiről maradt fent adat, Rainer M. János a kutatás során minden létező és szóba jöhető magyarországi levéltárat feltúrt utánuk (bár alapvető forrása a HM Központi Irattárának úgynevezett tisztikománygyűjtője volt), és ez a 160 férfi (illetve néhány tucattal kevesebb, aki után semmilyen adat nem maradt) a szerzőnek közeli ismerőse – ha nem lenne erőltetett viccelődés, valósággal katonatársa – lett. Rainer M. tud a gyengéikről, az italos fejjel a vezérkariakra ráborított asztalokról, az engedély nélküli eltávozásokról, a válásokról, a hőstettekről, a fizetésükről, a gyávaságról, betegségeikről, a zsidóságokról, és megértően nézi, ahogy váltakozó időkben írott életrajzaikban próbálnak valahogy viszonyulni a „ludovikás” múlthoz.

Ha van különlegesen élvezetes pillanata a könyvnek az az, amikor Rainer M. választ: igazából velünk van, olvasókkal, és elhagyja ezeket a kezdetben hetyke, brillantozott hajú hadfiakat. „Bármit is jelentsen ez utóbbi” – kommentálja (56.) apja naplővezetési szokásait, amikor a Katinál, Babynál vagy Lolánál eltöltött időt a naplóíró pusztán „náluk levés”-nek minősíti. Illetve pontosít: „A következő táblázatba azért beleszámoltam magunkat is” – írja a századosok gyerekei kapcsán (138.).

A fejezetek szoros logikai és kronológiai rendben követik egymást: a szerző 18 részben vesz sorra származást, társadalmi helyzetet, iskolaéveket és háborút. A kötet 4. fejezetében bukkan fel a kollektív biográfia kulcsfogalma, az „1945-ös tapasztalat”, a világ megváltozásának, a vereségnek, majd a fölöslegességnek az élménye. Rainer M. ezt teszi meg műve kulcsfogalmának, és ebben vélhetően igaza van: 1945 sorsfordító élmény volt mindazoknak, akik túléltek a háborút. A fogság, az állásvesztés, a szakmai rekonverzió vagy az emigráció: ez maradt a századosok számára a háború után. Az újjáalakuló honvédség, majd a néphadsereg a

kezdeti hezitálás után végül csaknem mindannyiukat eltávolította kötelékéből. Bár nem mindenkit: felvillan néhány egészen elképesztő pálya is a kötetben. Egyikük, Arató Oszkár alezredes 1969-ben ment nyugdíjba a Magyar Néphadseregtől, ahol a szolnoki főiskolán a tereptan tanára volt. Ő a 160 százados egyéni csúcstartója a katonai szolgálat hosszúságában. Hogy egy ilyen pályánál – és a többi, korábban megszakadtnál is – mennyire volt szükség a politikai rendszerrel való azonosulásra, szépen mutatja a hadseregben megkapaszkodó szereplők átlagosnál gyakoribb belépése a kommunista pártba – persze sokszor ez sem segített a tisztogatási kampányok idején.

„Anyám emlékére” – szól a szerző ajánlása, mert hát a zárt férfiközösséget alkotó katonatisztek árnyékában bújtak meg eddig a nők, akik küzdöttek a kaucióért, vártak a ritkuló szabadságokra, aztán a hadifogságból való hazatérésre. Majd szültek, mostak, vasaltak némileg megkeseredve a státuszukat veszítő férjek mellett, aztán követték őket az emigrációba (vagy nem), nevelték a gyerekeket, és a jobbára kényelmes középosztályi létből igyekeztek magukat dolgozó nővé formálni. Róluk szól a 6. fejezet. Végkövetkeztetése meglepő: a viszontagságok és a családok kohézióját valóban próbára tevő változások dacára a századosok házasságai mai szemmel nézve elég stabilaknak bizonyultak: alig 15%-uk végződött válással – az adatok persze a viszonyok milyenségére aligha adnak kimerítő választ. De arra a szerző is rámutat, hogy az 1945-öt követő drasztikus társadalmi változások a mentalitások szintjén jóval lassabban és később érvényesültek, és ez talán érvényes a házasságokra is.

A további részekben a szerző akkurátusan veszi számba a századosok pályájának további alakulását, a beilleszkedést vagy éppen a kitaszítottaságot, az állambiztonsági megfigyelést (csaknem minden életben maradt ludovikás, akár Magyarországon maradt, akár külföldre távozott, az állambiztonság potenciális célszemélyének számított), a kreált vagy valós kémügyeket, a vagyoni helyzetet, a státusz visszaszerzésének folyamatát. A csoport állambiztonsági kitettséget tekintve elgondolkodtató, hogy a 160 emberből egyetlen embert szerveztek be, és további egyet valószínűsíthetően. A legsúlyosabb háborús bűnöket elkövető Korompay Gusztáv főhajónagyot azonban sohasem vonták felelősségre. Szemben Cseres Tibor *Hideg napok*jának Darvas Iván által legrokonszenvesebbé formált katonatisztjével, ez a főhajónagy százakat végeztetett és végzett ki az újvidéki strandon, mégsem ítélték el emiatt.

Csak részben értek egyet a könyv egyik első recenzensének, Bihari Péternek a kritikájával (Százhatvan százados, *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 7.), aki a mentalitástörténeti megközelítés kudarcáról ír a könyvvel kapcsolatban. Kétségtelen, hogy 1945, de főleg 1948 után a ludovikásoké hallgatásra ítélt nemzedék volt. És emlékeiket csak nagyon szórványosan, sokszor megszürt formában bocsáthatták a nyilvánosság elé (például Sára Sándor úttörő *Krónikájában*). Ugyanakkor az évfolyam kibocsátott néhány kitűnő íráskészségű, sőt szociológiai vénával is rendelkező katonatisztet (Bárczy Jánost, Perjés Gézát), akik éles szemmel mérték fel kortársaikat, és a töredékes naplók, a Hadtörténeti Levéltár Tanulmánygyűjteményében elhelyezett visszaemlékezések, a politikai megrendelésre írt önéletrajzok jól kiegészítik a kiadott vagy más formában rögzített memoárjaikat. Ennek a habituális világnak a feltérképezésére vállalkozik az utolsó előtti, a sorból némiképp kilógó fejezet, a „Mi marad egy emberből?” című. Ebben Rainer M. mélyinterjúkat folytatott a századosok leszármazottainak egy csoportjával. (Ráadásul a fejezet felütése is megér egy misét, és élesen világít rá a történettudomány megváltozott feltételrendszerére: egy Színházművészeti Egyetemre készített 2007-es vizsgafilm, illetve annak az imdb.com-ra feltett változata indítja az egészet, amely egy lomtalanítás képeit mutatja. Az egyik százados teljesen véletlenszerűen felbukkanó lakását.) A leszármazottak között van mindenféle világnézeti és alapállású: riasztóan radikális jobboldali, klasszikus keresztény-konzervatív, elkötelezetten liberális; közös élményük a hallgató apa figurája, a továbbtanulási nehézségek megtapasztalása, a középosztályi létbe való visszakapaszkodás, az esetenkénti üldözött, majd megtúrt vallásgyakorlás. Persze aki nem kapaszkodott vissza, vagy más élményei vannak, nem biztos, hogy kötélnek állt interjúzáskor.

Ha valami kifogásolnivalót szeretne találni az olvasó, az legfeljebb olyasmiról beszél, ami gyakorta megcsúszik azokkal a szerzőkkel, akiknek túl sok adat van a fejükben: összekeverik a keresztneveket. Sziklay Lászlót Andorra (363.),

Gömbös Ernőt Zoltánra (121.), vagy Bárczy Jánost Istvánra (88.) keresztelte át Rainer M. János egy-egy alkalommal.

És a kötet végén jön az utolsó fordulat: a szerző napjainkig húzza a történet ívét, amikor közli velünk, hogy az utolsó százados, dr. Kováts Andor, 2017 májusában hunyt el Kecskeméten. A szerző már nem beszélhetett vele – a lábjegyzetbe foglalt információból szinte süt a csalódottság.

A kötet regényes olvasata és izgalmi abból is adódnak, hogy kurzívval szedve, jegyzetben és főszövegben, Rainer M. János a kötetbe szötte saját emlékezéseit a gyerekkori vallásoktatásról, Eta néniről, a szemfelszedőről és az R.-M. család lakásviszonyairól. Ezek a nagyon szemérmes sorok igazi izgalmat és némi fájdalmat hoznak a történetbe: az elveszített apáról szólnak, akinek korai halála tulajdonképp megmagyarázatlanul marad. Rainer-Micsinyei Vilmos volt m. kir. százados alakja adja meg a mű valós értelmét: *„Nem emlékszem apám hangjára, egyetlen mondatára sem. Arra azonban nagyon élesen, ahogy valóban hajnalban, még koromsötétben, természetesen borotválkozás után, csendben megcsókolja félig vagy tán egészen alvó gyerekeit – köztük engem – mielőtt kimegy a szobából. A borotvaszappan illatára, óvatos, szinte nesztelen lépteire.”*

Most akkor lett hang, és vannak mondatok is.